

Doživljaj likovnosti kod djece i mladih sa oštećenjem vida

Žirović, Magdalena

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Education and Rehabilitation Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:158:123866>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-03**

Repository / Repozitorij:

[Faculty of Education and Rehabilitation Sciences - Digital Repository](#)

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Diplomski rad
Doživljaj likovnosti kod djece i mladih sa oštećenjem vida

Magdalena Žirović

Zagreb, svibanj 2023.

Sveučilište u Zagrebu
Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet

Diplomski rad

Doživljaj likovnosti kod djece i mladih sa oštećenjem vida

Magdalena Žirović

doc.dr.sc. Damir Miholić

prof.dr.sc. Tina Runjić

Zagreb, svibanj 2023.

Izjava o autorstvu rada

Potvrđujem da sam osobno napisao/napisala rad (*Doživljaj likovnosti kod djece i mladih*) i da sam njegov autor/autorica.

Svi dijelovi rada, nalazi ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima jasno su označeni kao takvi te su adekvatno navedeni u popisu literature.

Ime i prezime: Magdalena Žirović

Mjesto i datum: Zagreb, svibanj 2023.

Zahvala

Veliko hvala mojim roditeljima na bezuvjetnoj ljubavi i podršci koju su mi pružili tijekom mog školovanja od samog početka. Hvala vam na svim primljenim suzama, savjetima, utjehama i ohrabrenjima u lakim i teškim trenucima. Hvala vam što ste me gurali naprijed i doveli me na „Zemlju“ u periodima moje slabosti i manjka vjere u sebe. Zbog vas sam dogurala ovako daleko i ovaj rad posvećujem vama. Hvala i mojoj braći što su sa strpljenjem podnosili moje informatičko neznanje i uvijek bili spremni pomoći. Zahvaljujem i svom dečku na ljubavi, strpljenju i razumijevanju u svakom trenutku.

Posebno se želim zahvaliti prijateljicama Martini, Mariji, Emi, Karli, Luciji i Karli što su obilježile godine mog studiranja bezbrojnim osmjesima i druženjima, bile vjetar u leđa i inspiracija svojim znanjem. Zahvalna sam što mi vas je ovaj fakultet doveo u život i omogućio da rastemo zajedno kroz dobro i loše.

Također zahvaljujem se mentoru, profesoru doc.dr.sc. Damiru Miholiću i komentorici profesorici doc.dr.sc. Tini Runjić na podjeljenom znanju i iskustvima te usmjeravanju, trudu i pomoći tijekom pisanja ovog rada. Na kraju, zahvaljujem i profesorici likovne kulture u COO Vinko Bek, Tanji Parlov koja mi je pružila uvid u proces likovnosti kod osoba oštećena vida i bez koje ovaj rad ne bi bio potpun. Poželjela sam biti dijete koje ide na Vaše likovne radionice.

Sažetak

Likovno izražavanje je terapijski stvaralački proces koji koristi tehnike crtanja, modeliranja i slikanja različitim likovnim medijima kao sredstvo komunikacije i izražavanja. Zbog nedostatka vida, populacija osoba oštećena vida često je podcjenjivana i zakinuta za iskustva sudjelovanja u likovnoj umjetnosti. Rijetki promišljaju o njihovim potrebama i mogućnostima jer nedostatak vida stereotipno znači nemogućnost sudjelovanja u svim aktivnostima za koje je potreban vid. Među općom populacijom uvriježeno je mišljenje da je vid nužan kako bi se vidjele stvari i svijet oko sebe i kako bi se na temelju toga svojim očima moglo stvarati umjetnička dijela. Osobe oštećena vida kao kompenzacijski mehanizam vizualne percepcije koriste taktilno-kinestetičku percepciju u kojoj oba osjetilna sustava, taktilni i kinestetički, imaju jednako važnu ulogu. Obzirom na jedinstven način percipiranja okoline, slijepi i slabovidni likovnu umjetnost i stvaralaštvo doživljavaju na drugačiji način u odnosu na videću populaciju. Slijepa i slabovidna djeca također prolaze etape razvoja likovnosti, no njihov razvoj treba dodatno potaknuti budući da ih nedostatak vida ne potiče na spontano likovno stvaralaštvo. Glavni materijal u stjecanju likovnog izraza ima glina, a razvoj se kreće od upoznavanja prostora, oblika, površina, boja (kod onih koji percipiraju boju) pa sve do, slijepom djetetu najsloženijeg pojma, točke i crte.

U ovom radu prikazati će dosadašnje spoznaje i tehnike korištenja likovnog izražavanja u terapijskom likovnom procesu sa slijepom i slabovidnom djecom i mladima, prednosti adekvatnog pristupa i likovne terapije u razvoju djeteta oštećena vida te istražiti kakve osjećaje proces likovnosti potiče kod njih. Također, biti će prikazan primjer rada profesorice likovne umjetnosti Tanje Parlov u likovnom pristupu učenicima oštećena vida u Centru za odgoj i obrazovanje Vinko Bek. Istraživački dio rada sadrži kvalitativno istraživanje doživljaja likovnog izražavanja slijepih i slabovidnih učenika osnovne i srednje škole u Centru za odgoj i obrazovanje Vinko Bek, koje je provedeno tehnikom fokusnih grupa.

Ključne riječi: oštećenje vida, taktilno-kinestetička percepcija, likovno izražavanje

Abstract

Art expression is a therapeutic creative process that uses techniques of drawing, modeling and painting with different art media as means of communication. Visual impairment is frequently the main cause of prejudices related to participation of visually impaired population in fine art. Not many people consider their needs and abilities because visual impairment stereotypically means impossibility of participating in activities that require sight. The prevailing opinion among general population is that sight is needed to see things and world around you to make a work of art with your eyes and hands. People who are visually impaired as compensatory mechanism for visual perception use tactile kinesthetic perception in which both sensory systems – tactile and kinesthetic have an equally important role. Hence, their perception of art expression and creativity is different than the one among sighted population. Blind and visually impaired children also go through stages of artistic development, but due to lack of spontaneous artistic expression their development needs to be more encouraged. Clay is the main medium for development of artistic expression and development of artistic expression starts with introduction of space, shapes, surface, colors (among those who perceive color) and finishes with introduction of most complex concept to a blind child – dot and line.

This paper presents previous knowledge and techniques of using art expression in therapeutic art process with blind and visually impaired children and young people, advantages of adequate access and advantages of art therapy in development of blind and visually impaired children and young people. The work of art teacher in artistic approach to visually impaired students in Center for upbringing and education Vinko Bek will also be shown in this paper. The research part of this paper contains qualitative research of experience of artistic expression among visually impaired students in Center for upbringing and education Vinko Bek. Qualitative research will be conducted using the focus group technique.

Key words: visual impairment, tactile-kinesthetic perception, art expression

Sadržaj

1. Uvod	3
2. Definicija oštećenja vida	4
2.1. Prevalencija oštećenja vida u svijetu i u Hrvatskoj	5
3. Uloga vida u životu	6
4. Taktilno-kinestetička percepcija slijepih i slabovidnih	7
4.1. Neurofiziološke osnove taktilno-kinestetičke percepcije	9
4.1.1. Taktilni sustav	9
4.1.2. Kinestezija	10
5. Percepcija prostora	11
6. Likovnost i likovna terapija.....	12
6.1. Odgojno-obrazovni ciljevi u likovnom stvaralaštvu	13
6.1.1. Ciljevi likovnog izražavanja kod djece s oštećenjem vida	14
6.2. Dobrobiti likovnog izražavanja	15
6.3. Etape razvoja likovnosti	16
7. Likovno stvaralaštvo i slijepi.....	22
7.1. Načela vizualno-likovnog izražavanja primjenjiva s djecom oštećena vida	23
7.2. Faze razvoja likovnosti kod slijepe i slabovidne djece.....	26
8. Upotreba gline u radu sa slijepom i slabovidnom djecom i mladima.....	27
8.1. Prednosti upotrebe gline u radu sa slijepima i slabovidnima	28
8.1.1. Uloga gline u razvoju svjesnosti o vlastitom tijelu.....	28
8.1.2. Intenzivno taktilno iskustvo gline u radu sa djecom i mladima oštećena vida.....	28
8.1.3. Taktilno upoznavanje predmeta iz okoline.....	29
8.1.4. Uloga gline u razvoju manualne spretnosti i taktilne osjetljivosti kod djece i mladih s oštećenjem vida	30
8.1.5. Uloga gline u percepciji okoline kod djece i mladih s oštećenjem vida.....	30
8.1.6. Uloga gline u osvještavanju slike tijela kod djece i mladih s oštećenjem vida	31
8.1.7. Uloga gline u emocionalnom izražavanju djece i mladih s oštećenjem vida	32
8.1.8. Uloga gline u razvoju socijalnih vještina djece i mladih s oštećenjem vida.....	32
8.1.9. Uloga gline u kognitivnom razvoju djece i mladih s oštećenjem vida	32
8.1.10. Uloga gline u razvoju predvještina za opismenjavanje djece i mladih s oštećenjem vida na Brailleovom pismu	32
9. Poznati likovni umjetnici s oštećenjem vida	33
10. Problem istraživanja	38

10.1.	Opis problema	38
10.2.	Cilj istraživanja.....	39
10.3.	Istraživačka pitanja.....	39
11.	Metode istraživanja	40
11.1.	Opis sudionika	40
11.2.	Metode prikupljanja podataka	40
11.3.	Tijek provođenja istraživanja	41
11.3.1.	Tijek provođenja fokus grupi s učenicima	41
11.4.	Etički aspekti istraživanja.....	42
11.5.	Metode obrade podataka.....	42
12.	Rezultati i diskusija	43
12.1.	Rezultati fokus grupa s učenicima.....	43
12.2.	Analiza rezultata i diskusija.....	52
12.3.	Preporuke.....	54
13.	Prikaz rada profesorice Tanje Parlov - slijed usvajanja likovnih elemenata kod djece i mladih s oštećenjem vida	55
13.1.	Prostor	56
13.2.	Oblici.....	58
13.3.	Površine.....	59
13.4.	Boja	60
13.5.	Plohe.....	61
13.6.	Točka i crta.....	64
14.	Zaključak.....	67
15.	Literatura	69
16.	Prilozi	72
	OBAVIJEST RODITELJIMA	72
	SUGLASNOST RODITELJA	73

1. Uvod

Osobe oštećena vida imaju jednaku potrebu za likovnim izražavanjem kao što imaju i videći. Njihova mentalna vizualna aktivnost i dalje je postojeća i prisutna nakon gubitka vida, osobito kod osoba koje su kasnije oslijepljele i imaju sjećanja na okolinu prije gubitka vida (Axel i Levent, 2003). Pružanje prilika slijepima i slabovidnima da stvaraju, kao i izlaganje njihovih radova, omogućava nam uvid u drugačiji oblik likovnosti, u svijet kakav ga doživljava slijepa ili slabovidna osoba. Videći umjetnici, zbog vida kao dominantnog osjetila, imaju tendenciju u svojim djelima pokazivati radove realističnije, prikazivati stvari onakve kakve one jesu te rjeđe odstupaju od realističnog stvaralaštva. Pod utjecajem su onoga što vide očima, osobne interpretacije onoga što vide i osjećaju, dok su slijepi umjetnici isključivo prepušteni svojoj mašti, dojmovima, mislima i osjećajima te samim time više udubljeni u proces stvaranja (Axel i Levent, 2003). Slijepi i slabovidni uistinu mogu na djelima prikazati svoju potpunu unutarnju imaginaciju bez interferencije vizualnih sadržaja koji bi im služili kao inspiracija. Kod osoba koje su kasnije oslijepljele i imaju sjećanja ta sjećanja postepeno blijede i ostaju ona značajnija, ali im omogućavaju da se i dalje osjećaju autentični, da ono što je izgubljeno zamišljaju kroz proces stvaranja umjetničkog djela. Osobe slijepa od rođenja nemaju videću podlogu, ne vide svijet kao što su to nekada vidjele kasnije oslijepljele osobe i ne znaju što to znači biti na svijetlu i u mraku. Oni doživljavaju svijet na potpuno drugačiji način, svojstven njima, a što je idealna podloga za umjetničko stvaralaštvo kakvo videći svijet ne može doživjeti. Kako bi shvatili njihov pogled na svijet ne bi ih se smjelo zakidati za umjetničko stvaralaštvo zbog nedostatka dominantnog osjetila, već bi se trebalo od ranije dobi slijepu djecu uključivati i učiti što znači likovno se izražavati. Kroz likovnost mogu zamišljati i prezentirati svoj svijet, svoju imaginaciju, izraziti svoje osjećaje i bolje se uživjeti u cijeli proces stvaralaštva, ali im treba pružiti priliku i naučiti ih kako pristupiti likovnosti.

Svijet umjetnosti nagrađuje i cijeni originalnost i individualnost vizualnog iskustva prikazanog u likovnim radovima. Osobe oštećena vida, osobito slijepi, u svom stvaralaštvu pokazuju interpretacije koje su svojstvene isključivo njima te su zbog toga njihovi radovi jedinstveni (Axel i Levent, 2003).

Važno je osobe oštećena vida upoznavati sa umjetnošću i načinima umjetničkog izražavanja kako bi oni u njoj pronašli smisao i kako bi ih se potaknulo na stvaralaštvo te im se otvorio pristup likovnosti bez obzira na oštećenje vida.

2. Definicija oštećenja vida

Oštećenje vida senzoričko je oštećenje, a dijeli se na sljepoću i slabovidnost. Oštećenjem vida se bave stručnjaci različitih profila te je to razlog da postoji više definicija oštećenja vida, no među najprihvaćenijima je ona Svjetske zdravstvene organizacije (SZO) prema kojoj se oštećenja vida dijele na sljepoću i slabovidnost, pri čemu se stupanj oštećenja vida određuje na temelju preostale oštine vida i širinom vidnog polja (Stančić, 1991)

Sljepoćom se smatra kada je na boljem oku, uz najbolju moguću korekciju, u osobe oština vida 0,05 i manje ili postoji ostatak centralnog vida na boljem oku, uz najbolju moguću korekciju, 0,25 uz suženje vidnog polja na 20 stupnjeva ili manje (Narodne novine, 2015).

Stoga se sljepoća prema stupnju oštećenja vida dijeli na:

- a. potpuni gubitak osjeta svjetla (amauroza) ili na osjet svjetla bez ili s projekcije svjetla,
- b. ostatak vida na boljem oku uz najbolju moguću korekciju do 0,02 (brojenje prstiju na udaljenosti od 1 metra) ili manje,
- c. ostatak oštine vida na boljem oku uz najbolju moguću korekciju od 0,02 do 0,05,
- d. ostatak centralnog vida na boljem oku uz najbolju moguću korekciju do 0,25 uz suženje vidnog polja na 20 stupnjeva ili ispod 20 stupnjeva,
- e. koncentrično suženje vidnog polja oba oka s vidnim poljem širine 5 stupnjeva do 10 stupnjeva oko centralne fiksacijske točke,
- f. neodređeno ili specificirano (Narodne novine, 2001; Narodne novine, 2015)

Sljepoćom u kojoj je potrebna edukacija opismenjavanja na Braillevom pismu smatra se nesposobnost čitanja slova ili znakova veličine Jaeger 8 na blizinu (Narodne novine, 2001).

Pod pojmom slabovidnosti podrazumijeva se oština vida na boljem oku s korekcijskim staklom od 0,4 (40%) i manje (Narodne novine, 2015), ali se slabovidnom osobom smatra i osoba koja na boljem oku ima suženo vidno polje oko fiksacijske točke na 20 stupnjeva ili manje, bez obzira na ostatak oštine vida (Stančić, 1991). Također se slabovidnom osobom smatra i osoba koja ima teškoće u izvođenju vizualnih zadataka u svakodnevnom životu i uz pomoć korektivnih leća, ali može poboljšati svoje vizualne vještine pomoću kompenzacijskih vizualnih strategija kao što su prilagodba okoline, korištenje tehnika i uređaja za bolje vizualno funkcioniranje.

Prema definiciji Svjetske zdravstvene organizacije slabovidnost se prema stupnju oštećenja vida dijeli na (Narodne novine, 2001; Narodne novine, 2015):

- a. oštrinu vida na boljem oku uz najbolju moguću korekciju od 0,1 do 0,3 i manje,
- b. oštrinu vida na boljem oku uz najbolju moguću korekciju od 0,3 do 0,4,
- c. oštrinu vida na boljem oku s korekcijskim staklom od 0,4 (40%) i manje
- d. neodređeno ili nespecificirano.

Osobe oštećena vida međusobno se razlikuju po stupnju oštećenja vida i načinu na koji koriste preostali ostatak vida. Stoga ne iznenađuje činjenica da postoji veliki broj osoba s većim stupnjem slabovidnosti koje uspješnije koriste svoj vid u odnosu na slabovidne osobe s većim ostatkom vida. Osobe s istim stupnjem oštećenja vida na različite načine koriste svoj preostali ostatak vida, pa će tako neki biti više neki manje uspješni, ovisno o načinu života, biospihosocijalnoj strukturi osobe (Stančić, 1991), kao i o okolini u kojoj osoba živi (manje ili više prilagođenoj) te pristupu stručnjaka i društva samoj osobi (vezano uz prilagodbu metoda i tehnika rada, materijala i dr.).

Svjetska zdravstvena organizacija kao neke od glavnih uzročnika oštećenja vida navodi makularnu degeneraciju, kataraktu, dijabetičku retinopatiju, glaukom i refrakcijske anomalije (World Health Organization, 2022). Ovisno o dostupnosti oftalmoloških rehabilitacijskih usluga, uzroci i prevalencija oštećenja vida variraju među državama u svijetu. U slabije i srednje razvijenim zemljama kao glavni uzročnici oštećenja vida navode se katarakta i prematurna retinopatija, dok su u razvijenijim zemljama to glaukom, makularna degeneracija te prematurna retinopatija (World Health Organization, 2022).

2.1. Prevalencija oštećenja vida u svijetu i u Hrvatskoj

Procjenjuje se da u svijetu trenutno živi oko 2,2 milijardi osoba s nekom vrstom oštećenja, od čega je oko 39 milijuna slijepih osoba. Prevalencija sljepoće iznosi 5 na 1000 stanovnika (World Health Organization, 2022; Hrvatski zavod za javno zdravstvo, 2022). 1 milijarda ljudi uključuje one sa umjerenim ili teškim oštećenjem vida zbog neriješene refrakcijske pogreške, katarakte, makularne degeneracije povezane sa starenjem, glaukoma i dijabetičke retinopatije. Prevalencija osoba oštećena vida 4 je puta veća u slabije i srednje razvijenim državama u odnosu na one visoko razvijene (World Health Organization, 2022).

Broj osoba oštećena vida u Hrvatskoj prati se na temelju Registra osoba s invaliditetom, ali samo kod onih koji su ušli u sustav i koji su u njemu registrirani kao osobe s oštećenjem vida. U skladu s time, u Hrvatskoj je registrirano 17371 osoba čiji je uzrok invaliditeta sljepoća i slabovidnost, a prevalencija oštećenja vida kao uzroka invaliditeta iznosi 4 na 1000 stanovnika (Hrvatski zavod za javno zdravstvo, 2022). Prikupljanje točnog broja osoba oštećena vida otežano je kako zbog različitih načina prikupljanja podataka o njihovom broju tako i zbog činjenice da u svijetu postoje slijepi i slabovidne osobe koje iz različitih razloga nisu navedene u registrima osoba s invaliditetom niti su uključene u lokalne organizacije osoba oštećena vida (Hrvatski zavod za javno zdravstvo, 2022).

3. Uloga vida u životu

Vid je dominantni osjetilni sustav na koji se, u cilju upoznavanju okoline, oslanjaju osobe sa zdravim vidnim funkcijama i vizualnim funkcioniranjem. Zdrave vidne funkcije doprinose i boljem funkcionalnom vidu i vizualnom funkcioniranju – drugim riječima, osobe koje imaju dobru oštrinu vida, stabilno vidno polje, sposobnost akomodacije, konvergencije, reakcije zjenice na svjetlost, razvijen stereovid i kolorni vid, neometano će se kretati u različito osvijetljenim prostorijama u kojima će moći percipirati i one najudaljenije i najmanje predmete, razlikovati će osobe, predmete i boje, pratiti će i prepoznati objekte u pokretu, uspješno će koristiti vid u aktivnostima svakodnevnog života (čitanje, pisanje, gledanje televizije itd.) i neće biti poteškoća vezanih uz njihove komunikacijske, socijalne, motoričke vještine i druga razvojna područja u životu. Osobe bez oštećenja vida u percipiranju okoline najviše se oslanjaju na dominantno osjetilo vida – znaju gdje se nalaze, što se oko njih nalazi te nemaju problema sa usvajanjem prostornih odnosa. Konkretni pojmovi poput neba i zemlje, pa i oni apstraktni poput svemira, lako su im predočljivi jer sve pojave i predmete oko sebe mogu povezivati u međusobne odnose i tako stvarati sliku o nečemu što je apstraktno. Njima je potreban jedan kratki pogled na cijeli predmet kako bi ga doživjeli i prepoznali. S druge strane, kaže se kako osobe oštećena vida „gledaju rukama“, što znači da svijet oko sebe doživljavaju dodirrom pa je bitno usmjeravanje na razvoj taktilne pažnje od rane dobi. Slabovidne osobe se u percipiranju okoline često uz preostali ostatak vida oslanjaju i na ostale perceptivne sustave poput taktilnog, auditivnog, olfaktornog i druge. Budući da se osobe oštećena vida oslanjaju na taktilno-kinestetičku percepciju u učenju o okolini, proces spoznaje kreće od dijelova prema cjelini.

Vidni sustav ima ograničenje zbog nemogućnosti „dodira“ apstraktnih pojmova poput primjerice zvijezda koje se vizualno mogu percipirati, ali taktilno ne mogu. No, neki objekti koji se vizualno percipiraju mogu se doživjeti i taktilno. Taktilni sustav pruža samo mogućnost izravnog kontakta sa predmetima bez interferencije vizualnog osjetilnog sustava stoga je percepcija apstraktnih pojmova kod populacije osoba oštećena vida otežana. Veliki prostor, velike građevine, puno teksta, pojam neba i zemlje ne mogu se obuhvatiti jednim pogledom već im je potrebno okolinu približiti na drugačiji način i dopustiti više vremena za učenje. Stoga je i likovno stvaralaštvo aktivnost koja se osobama oštećena vida treba na jedinstven način prilagoditi kako bi oni u njoj mogli uživati – uzeti u obzir ostatak vida osobe, percepciju boja, stupanj oštećenja vida i u skladu s time biti kreativan u korištenju različitih likovnih tehnika u radu. Prisustvo vida omogućava osobama da neometano sudjeluju u procesu likovnosti – da percipiraju boje, promatraju i analiziraju razna umjetnička dijela, vizualno opserviraju likovni materijal i medij kojim se služe. Vid im pruža mogućnost sagledavanja samog stvaralačkog procesa, nadzor nad oblikovanjem umjetničkog dijela, uočavanje i ispravljanje pogrešaka kako bi završni produkt bio što bolji. Također, osoba vidom percipira okolinu, prostor, apstraktne pojmove oko sebe koje onda lako može prenijeti na platno ili modelirati u glini te tako stvoriti umjetničko djelo kombinacijom različitih vizualno percipiranih motiva. U ranom djetinjstvu dijete se preko vida upoznaje sa likovnošću na način da dijete kroz promatranje modela – odraslih osoba ili druge djece, uzima olovku/bojice ili drugi likovni medij i njime šara po papiru/modelira što predstavlja put prema razvoju djetetovog likovnog izričaja i prema stjecanju buduće pismenosti. Osobe bez oštećenja vida lakše će usvojiti likovne pojmove kao što su postojanje i prikazivanje različitih perspektiva na papiru i razumijevanje dubine i širine prostora koje mogu prikazati u dvodimenzionalnom obliku. Proces likovnog stvaralaštva intenzivno je povezan sa svijetom videćih zbog velike uloge koju vid ima u prethodno navedenim komponentama likovnosti. Zbog naglašene dominacije vida proces likovnog stvaralaštva je slabo prilagođen populaciji slijepih i slabovidnih koja se u tom procesu oslanjaju na preostala osjetila.

4. Taktilno-kinestetička percepcija slijepih i slabovidnih

Za razliku od videćih kojima je dovoljan jedan pogled na različite aspekte objekta ili koncepta kako bi se oni percipirali, zapamtili i naučili, kod osoba oštećena vida dobivanje

informacija temelji se na istraživanju jednog po jednog aspekta nekog objekta više puta. Osobu s oštećenjem vida stoga treba učiti kako da koristi dodir.

Taktilno-kinestetička percepcija predstavlja kompenzacijski mehanizam nedostatka vizualne percepcije zbog čega ima značajnu ulogu u procesu učenja kod osoba oštećena vida. Jablan (2007) navodi kako je povezanost dodira i kinestezije ključna za spoznaju kod slijepih osoba. Temelj taktilno-kinestetičke percepcije je direktan kontakt sa predmetima u okolini, no kod slijepih će često neki predmeti i pojave biti izvan dosega ove percepcije te im posljedično taktilno-kinestetička percepcija, odnosno direktan kontakt neće moći pružiti kompletnu informaciju o toj, taktilno nedostupnoj pojavi ili predmetu. Poticanje razvoja taktilno-kinestetičke percepcije i uspostavljanje taktilno-kinestetičkih veza osobama oštećena vida pruža informacije i omogućava povezivanje i interpretaciju primljenih informacija.

Dodir ima važnu ulogu u spoznaji i pružanju direktnog iskustva sa predmetima u okolini, a kinestezija je neizostavna u motornom učenju jer daje informacije o položaju i pokretu te objedinjuje sva senzomotorna iskustva iz ranijih faza razvoja (Stančić, 1991). Upravo ova dva osjetilna sustava čine taktilno-kinestetičku percepciju koja omogućava percepciju fizičkih karakteristika predmeta kao što su oblik, veličina, površina, glatkoća, toplina i sl. (Fajdetić i Nenadić, 2012). Takozvani pasivni pokreti osnova su za stjecanje taktilno-kinestetičkog iskustva u kojem oba perceptivna sustava imaju jednaku ulogu (Stančić, 1991; Jablan, 2007). U pasivnim pokretima, pokretima slijepa osoba koju vodi druga osoba (roditelj, edukacijski rehabilitator) i koji uključuju pokrete ruku, nogu, glave, trupa i drugih dijelova tijela, slijepa osoba mora naučiti koristiti ruke sa svrhom učenja i upoznavanja onoga što ga okružuje. Pasivnom stimulacijom osjetnih receptora u zglobovima i mišićima stvaraju se veze između osjeta pokreta i dodira, odnosno, taktilno-kinestetičko iskustvo što je temelj za daljnji taktilno-kinestetički i kognitivni razvoj (Stančić, 1991). Na prijenos, primanje i obradu taktilnih informacija utječe razvijenost taktilnih funkcija koje omogućavaju integraciju primljenih taktilnih informacija u smislenu cjelinu (Jablan, 2007). Ove taktilne funkcije su bitne kako bi se osoba s oštećenjem vida mogla sigurno osloniti na taktilno-kinestetički osjetilni sustav pri istraživanju i učenju. One su osnova za daljnje učenje i istraživanje, te osim njihove važnosti u opismenjavanju na Brailleovom pismu doprinose razvoju likovnog izražaja kod osoba oštećena vida, a i razvijaju se kroz manipulaciju različitim likovnim medijima. Jablan (2007) kao bitne taktilne funkcije navodi topognoziju – sposobnost lokalizacije mjesta dodira i taktilnu diskriminaciju (sposobnost razlikovanja dvaju istovremenih taktilnih podražaja), stereognoziju (sposobnost taktilne rekognicije poznatih predmeta bez sudjelovanja vida) i grafesteziju

(sposobnost prepoznavanja simbola predstavljenih na koži bez prisustva vida, kao što su npr. brojevi) i osjetljivost za bol i temperaturu – sposobnost razlikovanja različitih bolnih i taktilnih podražaja.

4.1. Neurofiziološke osnove taktilno-kinestetičke percepcije

4.1.1. Taktilni sustav

Taktilni sustav reagira na bol, pritisak, dodir, temperaturu i vibraciju putem osjetilnog organa – kože. Sastoji se od osjeta dodira, pritiska i vibracije (Jablan, 2007). Osjet dodira nastaje uspostavljanjem kontakta s nekim predmetom ili drugim dijelom vlastitog tijela. Mehaničko podraživanje kože uzrokuje različite oblike svjesnog osjeta od blagog škakljanja do neizdrživo bolnog pritiska. Primjereni podražaj za osjet dodira ili pritiska je mehanička deformacija kože, tj. promjena oblika dijela kože ili razlika tlakova u dva susjedna dijela kože. Taktilni receptori nalaze se svuda po našem tijelu u koži koja je ujedno svojom površinom i najveći osjetilni organ, pa i u unutrašnjim organima - ustima, grlu, ušnim kanalićima, zjenici očiju i probavnom sustavu. Oni funkcioniraju na način da primaju osjetne podražaje iz svakog dijela kože te ih šalju složenom mrežom živčanih vlakana u središnji živčani sustav gdje se oni obrađuju i tumače (Biel i Peske, 2007). Kožni mehanoreceptori mogu biti slobodni živčani završeci ili učajureni završeci (Pacinijeva, Meissnerova, Krauseova i Ruffinijeva tjelešca) ili receptori vezani uz posebne tvorbe (receptori folikula dlake i Merkelove pločice) (Judaš i Kostović, 1997) Kod taktilnog osjetilnog sustava senzorni signali, preko dva odvojena živčana puta, odlaze u središnji živčani sustav i završavaju u mozgu gdje se vrši njihova obrada. (Biel i Peske, 2007). Jedan od tih puteva je diskriminativni put čiji podražaji omogućavaju razlikovanje različitih tekstura i oblika, a drugi je zaštitni živčani put čiji taktilni podražaji omogućuju rekogniciju i zaštitu od stvari koje su neugodne na dodir i koje stvaraju bol. Taktilni osjet može biti pasivan – događa se bez pokreta između podražaja i kože ili aktivan u kojem postoji doticaj ili trenje između podražaja i kože (Foulke, 1982 prema Martinello i Wittich, 2020) .

Oštećenje vida otežava percepciju predmeta i pojava u okolini sa kojima slijepa osoba ne može doći u izravan kontakt. Taktilno-kinestetička percepcija temelji se na izravnom kontaktu sa percipiranim predmetima, a kako slijepa osoba većinu njih ne može taktilno percipirati informacije dobivene taktilno-kinestetičkim putem su manje ili više neprecizne, kratkotrajne i

teže se integriraju u cjelinu (Jablan, 2010). Osobe s oštećenjem vida u upoznavanju svijeta oko sebe svoj nedostatak vida kompenziraju oslanjajući se na druga osjetila među kojima je dominantan dodir. Slijepi „gledaju“ rukama odnosno koriste dodir za prikupljanje informacija i spoznaju nekog objekta ili oblika (Fajdetić i Nenadić, 2012). Taktilno-kinestetička percepcija odnosi se na uzajamnu suradnju dvaju senzoričkih modaliteta, kinestetičkog i taktilnog (Arnheim, 1990). Kako bi osobe što točnije percipirale taktilno pretraženi predmet važno je da njezino pretraživanje bude praćeno verbalnom povratnom informacijom o predmetu koji se percipira kako bi stvorili bolju predodžbu i razumijevanje onoga što dodiruju (Bosnar Salihagić, 2011 prema Pivac i Šušak, 2021).

Razlikujemo dvije vrste dodira: sintetički i analitički dodir (Fajdetić i Nenadić, 2012). Sintetički dodir se odnosi na istodobni pritisak predmeta na taktilne organe na koži i služi za dobivanje shematske dvodimenzionalne slike kao cjeline. Analitički dodir odnosi se na pokret kojim se slijedi kontura predmeta i nju koriste slijepi u percepciji oblika i prostornih odnosa (Stančić, 1991) pri čemu slijepa osoba dobiva percepciju oblika i prostornih odnosa većih predmeta.

4.1.2. Kinestezija

Osjeti pokreta kod slijepih imaju važnu ulogu u percepciji većih predmeta koji se ne mogu obuhvatiti rukama. Kinestezija je dinamička propriocepcija, odnosno svjesni osjet položaja i kretanja tijela. Ona omogućava percepciju oblika stvari i kvalitete njihove površine te strukture materijala od kojih su predmeti napravljeni. Primjerice, prelaskom jagodica prstiju preko površine nastaje trenje koje nam daje informaciju o tome je li površina glatka ili hrapava (Woodworth, 1959, prema Stančić, 1991). Omogućena je kinestetičkim receptorima u zglobnim čahurama, tetivama i okolnom tkivu koji primaju podražaje koji nastaju pri kretanju zglobova (Stančić, 1991). Ti se podražaji prenose u središnji živčani sustav dajući mu tako informacije o trenutačnom odnosu pojedinih dijelova tijela te o brzini promjene tog odnosa. Kinestetički podražaji omogućavaju raspoznavanje razlika između opuštenog i napetog stanja tijela, svijest o ponašanju tijela, pružaju informacije o pokretima guranja ili grljenja, održavanja ravnoteže i prebacivanju težine (Arnheim, 1990). Na ovaj način se oblikuje motorika i omogućava motorno učenje koje u kombinaciji sa taktilnom percepcijom ima značajnu ulogu u opismenjavanju na Braillevom pismu (Jablan, 2010). Usklađenost motoričkih pokreta ruku i prstiju pri čitanju zajedno sa percipiranjem reljefnih karakteristika točkica poboljšava čitanje Braillevog pisma.

5. Percepcija prostora

Rano djetinjstvo kritičan je period za razvoj određenih vještina koje će djetetu koristiti u kasnijim razvojnim fazama, a među tim vještinama jest i razvoj prostorne percepcije koja doprinosi prostornom razumijevanju kod djece s oštećenjem vida. Zbog nedostatka vida slijepa i slabovidna djeca češće su prezaštićivana od strane roditelja i stručnjaka što rezultira deprivacijom u stjecanju ranih perceptivnih iskustava i taktilnom upoznavanju okoline. Nužno je da oni od najranije dobi budu poticani na samostalno istraživanje prostora koji ih svakodnevno okružuje kako bi osvijestili razliku između sebe i prostora i kako bi uspješno identificirali sebe kao zasebnu jedinku u tom postojećem velikom prostoru koji je često zbog svoje veličine izvan dosega taktilne percepcije. Kroz samostalno istraživanje dijete dobiva prilike za učenje, upoznaje različite predmete različitih tekstura, raznovrsne materijale, površine, oblike i ostale prostorne odnose koji su mu bitni za prostorno razumijevanje, orijentaciju i kretanje, snalaženje u prostoru ali i za likovno izražavanje. Njihovo taktilno istraživanje treba biti praćeno verbalnim opisima videćih koji će navoditi karakteristike predmeta, imenovati kakvo je što kako bi dijete samo znalo prepoznati i imenovati prostorne koncepte, a izravnim perceptivnim iskustvom ono se oslobađa straha od nepoznatoga koje stječe pretjeranom zaštitom roditelja. Budući da vid ima neizmjerljivo veliku ulogu u razumijevanju i stvaranju iskustva sa prostorom, osobe oštećena vida često imaju poteškoće u razumijevanju i upotrebi prostornih koncepata. Vizualno iskustvo omogućava percepciju prostora u jednom pogledu, pa tako i razumijevanje uzročno-posljedičnih veza između pojava u našoj okolini. Velika količina iskustava koja je dostupna videćoj djeci u prostoru nalazi se izvan dosega percepcije slijepa djece (Lowenfeld, 1981 prema Pivac, Runjić i Bilić Prčić, 2017). Pravilna postura tijela, fina koordinacija pokreta, razvijene motorne i taktilne funkcije utječu na formiranje prostornih koncepata kod slijepa djece (Jablan, 2007).

Kennedy (2006 prema Pivac, Runjić i Bilić Prčić, 2017) je otkrio da kongenitalno slijepa osobe mogu taktilno percipirati i prikazati koncepciju prostora, linije koje predstavljaju krajeve površina, ravninu zemlje, oblike poznatih objekata, ulogu udaljenosti, promatračevo očište, osnovne principe perspektive (linearne perspektive), pokret, čak i metafore. Driver i Spence (2004, prema Hayhoe, 2013) potvrđuju ove vještine objašnjenjem kako je dodir jedino opažanje koje omogućava efikasne informacije, a opažanje je multimodalno (Pivac i Šušak, 2021). S druge strane, I i Shiu (2010, prema Pivac, Runjić i Bilić Prčić, 2017) smatraju da slijepa osobe ne mogu razumjeti sve zakonitosti prostora poput primjerice linearne perspektive

zato što "taktilno osjetilo ne može zamijeniti vizualni osjetni modalitet u dobivanju vizualnih informacija i razumijevanju dvodimenzionalnih grafičkih prikaza“.

6. Likovnost i likovna terapija

Likovnost je uz glazbu i ples jedan od najstarijih medija ljudske komunikacije. Glavni cilj korištenja ovih vrsta umjetničkih medija je razumijevanje unutarnje motivacije, kao i razumijevanje emocionalnih i bihevioralnih impulsa (Miholić i Martinec,2013). Čovjek je od davnina koristio likovni izraz kao ključni dio religijskih obreda gdje je prvim slikama nastojao održati egzistenciju utjecajem na životne i duhovne procese. Danas se slika i crtež koriste u obrazovanju, odgoju, dijagnostici i terapijama (Škrbina, 2013).

Likovna terapija je oblik psihoterapije koji u stvaralačkom likovnom procesu koristi tehnike crtanja, slikanja i modeliranja kao sredstvo izražavanja i komunikacije. Američka asocijacija za likovnu terapiju definira likovnu terapiju kao sredstvo kreativnog procesa, likovnog izraza i vizualnih medija (Ivanović, Barun i Jovanović, 2014). Ona koristi psihodinamski pristup u radu s klijentima čije su sastavnice transfer, sadržanost, prijelazni objekt i igra (Ivanović i sur., 2014). Likovna terapija temelji se na individualnom ili grupnom radu s klijentom čiji je završni likovni produkt zapravo odraz njegovog unutarnjeg stanja, misaonih procesa, interesa, osobnog razvoja i osobnosti te konfliktnih reakcija koje se mogu protumačiti na kraju samog procesa. „Nije svako likovno izražavanje terapijsko, nego terapijski potencijal likovnog izražavanja ovisi o tome koliko je osobnog (emotivnog i misaonog) u njega uloženo i kroz njega ostvareno“ (Ivanović i sur., 2014). Dakle, terapijski potencijal likovnog izražavanja vidljiv je u samom likovnom procesu i produktu koji omogućavaju izražavanje i procesiranje emocija, organizaciju i komunikaciju misli, prikazivanje negativnih iskustava kroz upotrebu različitih likovnih materijala, razvoj imaginacije i uspostavljanje kontakta s nesvjesnim, osvještavanje nesvjesnih i podsvjesnih procesa. Ako se izloži, tu je i proces dijaloga koji slika uspostavlja s gledateljem. Produkt tog kompletnog (i kompleksnog) procesa - slika ili skulptura - zato se u art terapiji nikada ne promatraju izdvojeno od konteksta cijelog procesa. Likovna terapija može se koristiti i za suočavanje s traumatskim iskustvom, rješavanju emocionalnih konflikata, razvijanju socijalnih vještina te podržavanju motivacije (Ivanović i sur., 2014). Djeca likovnošću istražuju, rješavaju probleme, izražavaju svoje ideje. Za vrijeme likovne aktivnosti otvoreno iznose svoje osjećaje. Tijekom likovne aktivnosti neka djeca mogu biti više usmjerena na aspekt likovnog

izražavanja i užitak taktilnog osjeta s likovnim medijem dok je drugoj djeci važniji interes prema izboru boje ili svladavanju oblika. Djeca likovno izražavanje započinju spontano, motivirano unutarnjom potrebom (Škrbina, 2013).

6.1. Odgojno-obrazovni ciljevi u likovnom stvaralaštvu

Likovno izražavanje se kod djece javlja spontano, potaknuto unutarnjom potrebom i pobudom na način svojstven svoj djeci. No, za razliku od njih takvu spontanost u razvoju likovnog izražavanja ne pokazuju djeca koja su kongenitalno slijepa ili slabovidna. Tu urođenu sposobnost likovnog stvaralaštva djeteta oštećena vida treba pobuditi i dodatno potaknuti kako bi oni pokazali i izrazili svoj puni likovni potencijal (Grgurić i Jakubin, 1996). Grgurić i Jakubin (1996) navode kako je likovno mišljenje viši stupanj u odnosu na vizualno mišljenje te da je razvijena vizualna svijest uvjet za likovnu. No, što je onda sa slijepima i slabovidnima koji ne zadovoljavaju taj uvjet? Moglo bi se reći kako su oni bolji kreativci i da zbog nedostatka vizualnog utjecaja u svojim djelima uistinu iskazuju ono što osjećaju i kako zamišljaju svoj svijet. Slikarstvo, kiparstvo i arhitektura su jedna vrsta govora koja je univerzalna u svijetu videćih, ali i jedinstvena u svijetu osoba oštećena vida gdje oni razvijaju vlastiti likovni jezik koji se razlikuje prvenstveno u tome što nije temeljen na vizualnom promatranju okoline. Linije crteža na papiru ne mogu biti doživljene bez vida, kao ni stvarna umjetnička dijela koja često nisu u muzejima adaptirana za „gledanje dodirom“ svojstveno populaciji slijepih i slabovidnih. Parlov (2015) smatra kako je likovno stvaralaštvo mnogo više od povlačenja olovke po ravnoj plohi te u radu sa slijepima i slabovidnima u COO Vinko Bek¹ koristi razne slikarske tehnike kojima pretvara djecu u male slikare i umjetnike te im na taj način približava kulturu i vizualni svijet iz kojeg bivaju isključeni zbog nedostatka vida. Za razliku od ostalih obrazovnih sadržaja poput aritmetike, slovanja, učenja čitanja koji nas uče da slijedimo pravila, kreativno izražavanje daje nam slobodu u izboru, kretanju, razmišljanju u svakodnevnom životu. Vodi nas kroz vlastitu imaginaciju i percepciju svijeta na jedinstven, osobi individualan način.

Nemogućnost djeteta da se likovno izrazi, pasivnost i nepoznavanje likovnosti i manjak manipulacije materijalima iz okoline dovodi do veće nezainteresiranosti za stvaralaštvo,

---

¹ COO Vinko Bek – Centar za odgoj i obrazovanje Vinko Bek je ustanova za odgoj, obrazovanje i rehabilitaciju slijepa i slabovidne djece, mladeži i odraslih u Zagrebu. Korisnicima nudi usluge psihosocijalne podrške, rane intervencije, integracije, boravka, školovanja i smještaja.

nezadovoljstva i manjka samopouzdanja pri izražavanju vlastite individualnosti kroz stvaralački rad (Grgurić i Jakubin, 1996).

Odgojno-obrazovni ciljevi unutar likovnog stvaralaštva jesu: poticanje psihomotoričkog razvoja, motivacije, poticanje mašte i kognicije, estetička osjetljivost i pobuđivanje emocionalne komponente u stvaralaštvu (Grgurić i Jakubin, 1996). Ciljevi umjetničkog izražavanja u ranom djetinjstvu, periodu u kojem djeca „upijaju poput spužvi“ i kroz igru stvaraju temelj za razvoj zdrave, samopouzdanje i zadovoljne jedinice u društvu odraslih su:

- a) **razvoj vještina kritičkog mišljenja** – kroz analizu, interpretaciju i prosuđivanje umjetničkih radova i umjetničkih stilova,
- b) **razvoj jezičnih vještina** – kroz izlaganje novim konceptima, vokabularu i pristup različitim kreativnim medijima,
- c) **učenje zajedništvu** – kroz grupne rasprave i grupne kreativne i stvaralačke radionice,
- d) **razvoj samosvijesti i samopouzdanja** - kroz korištenje različitih likovnih tehnika i sudjelovanje u kulturi „svijeta videćih“ osobito kod osoba oštećena vida jer im to daje do znanja da vrijede i da su sposobni,
- e) **razvoj senzorne osjetljivosti i diskriminacije** - kroz upotrebu različitih likovnih medija – plastelina, boje, vate i sličnih i različitih likovnih aktivnosti,
- f) **razvoj manualne spretnosti i finomotoričkih vještina** - kroz upotrebu brojnog stvaralačkog alata i materijala (kistovi, slikarski nožići, kiparski pribor) (Grgurić i Jakubin, 1996; Axel i Levent, 2003),
- g) **psihički i intelektualni razvoj djeteta.**

6.1.1. Ciljevi likovnog izražavanja kod djece s oštećenjem vida

Uz razvoj prethodno navedenih vještina kod osoba s i bez oštećenja vida Axel i Levent (2003) navode neke ciljeve umjetničkog izražavanja koje se odnose na slijepe i slabovidne kao što su:

- a) **razvoj vještina čitanja Braillevog pisma** – kroz proučavanje knjiga o umjetnosti i povijesti umjetnosti,
- b) **razvoj manualne spretnosti, taktilnih funkcija, vještina taktilnog istraživanja i taktilne osjetljivosti kao bitnih predvještina za opismenjavanje na Braillevom**

pismu – kroz opipavanje različitih tekstura poput gline, plastelina, vodenih boja, tempera itd.; kroz upotrebu tih medija u izradi djela,

- c) **integracija u lokalnu zajednicu** – kroz sudjelovanje u likovno usmjerenim radionicama u zajednici,
- d) **upoznavanje, prepoznavanje i manipulacija različitim materijalima** (primjerice korištenje škara, ljepila itd.),
- e) **usvajanje likovnog vokabulara.**

Grgurić i Jakubin (1996) kao jedan od ciljeva navode i stjecanje sposobnosti promatranja okoline dodirrom, a Freund (1969) smatra da likovno izražavanje doprinosi osvješćivanju različitih načina pristupanja umjetničkom stvaralaštvu te pobuđivanju kreativnog potencijala kod osobe oštećena vida. S psihološkog aspekta jedan od glavnih ciljeva jest povećanje samopouzdanja osobe kroz sam proces likovnog stvaralaštva kojim ona sudjeluje u „svijetu videćih“ (Freund, 1969).

Istraživanja pokazuju kako osjetila dodira kod osoba oštećena vida može biti uspješna zamjena za vid u percepciji i doživljaju umjetničkih dijela (Heller, 2000 prema Shin i Chao, 2010).

6.2. Dobrobiti likovnog izražavanja

Likovno izražavanje je dio svakog čovjeka, jedna od aktivnosti slobodnog vremena u životu koja mu omogućava slobodno stvaralaštvo bez pravila i pogrešaka. Osim što nam daje uvid u povijest čovječanstva koje je napredovalo u različitim načinima umjetničkog izražavanja, umjetnost nam omogućava uspješnu komunikaciju i informiranost između kultura te pobuđuje emocionalnu komponentu svake osobnosti (Axel i Levent, 2003). Umjetničko izražavanje sažima u sebi teme koje su jedinstvene svakoj osobi, teme koje su svojstvene individualnom iskustvu i unutarnjem svijetu čovjeka koji stvara. One mogu biti osnovne kao što su motivi života, smrti, prirode, promjene ili mogu biti više apstraktne poput motiva moći, straha ljubavi, ljutnje, mržnje, odnosno to su one koje su odraz naših osjećaja koji se umjetničkim stvaralaštvom ispoljavaju i oblikuju umjetničko djelo. Ono što je svim temama zajedničko je to što će ih sam umjetnik stvoriti kao odraz vlastite kreativnosti na vlastiti način, odnosno sve one mogu biti prikazane uz pomoć različitih stvaralačkih tehnika i prepričavati različite priče u završnom produktu. U počecima čovječanstva umjetnost je bila sastavni dio pričanja priča i komunikacije između ljudi (špiljski slikovni prikazi životinja, aktivnosti koje

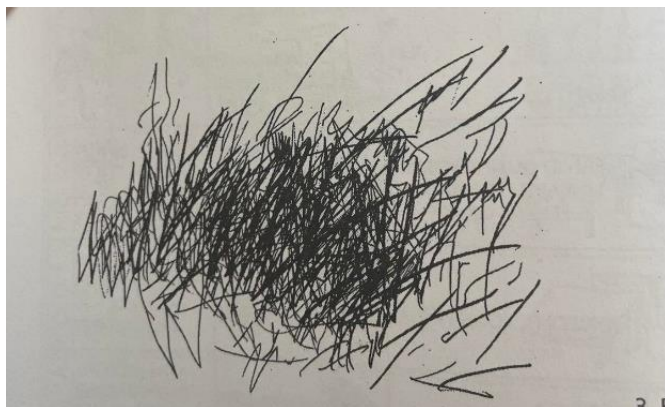
su ljudi radili), religije (u vidu kiparstva i prikazivanja skulptura svetaca, mozaika svetaca, slikovni prikazi religijskih rituala), mitova i obreda (Axel i Levent, 2003). Danas je umjetnost više usmjerena na suvremene metode izražavanja vlastite osobnosti, na nutrinu čovjeka i čovjekovu samospoznaju kroz proces stvaralaštva. Medijske platforme, muzeji, dostupna stara i nova umjetnička djela potiču čovjeka na kritičko i kreativno razmišljanje korištenjem svih njegovih osjetila, emocija i razuma te tako ispunjava čovjekov život i hrani duh novim idejama (Axel i Levent, 2003). Umjetnost nas uči da rješenje problema dolazi u različitim oblicima.

6.3. Etape razvoja likovnosti

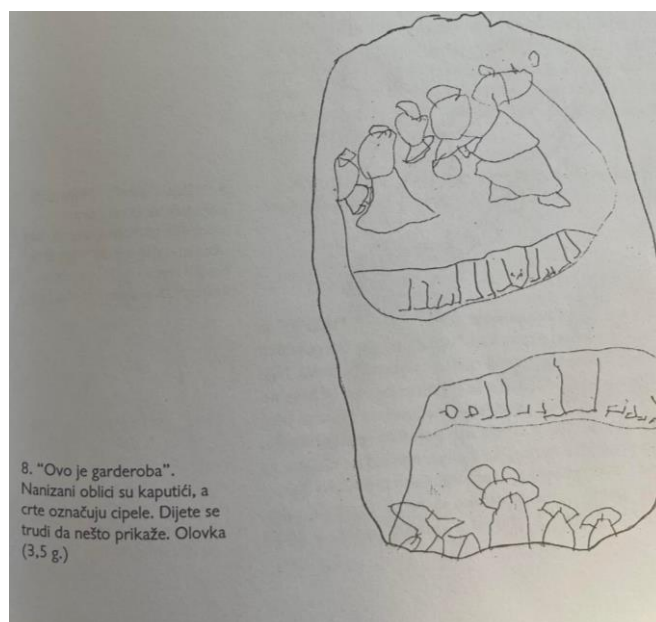
Kroz istraživanja, stručnjaci su došli do zaključka da djeca imaju urođenu sposobnost likovnog izražavanja koja je potaknuta unutarnjom potrebom da se izraze kako bi pokazala što ih zanima i uzbuđuje. Nadalje, djetetov se likovni izraz neprestano razvija kroz određene etape koje se nastavljaju jedna na drugu, no vremenski intervali u kojima dijete ulazi u pojedinu etapu razlikuju se što znači da će razviti istu osnovnu formu izražavanja unutar pojedine faze neovisno o korištenom likovnom mediju, ali u te etape neće ući istodobno – kod nekih će uraniti, a kod nekih se pojaviti nešto kasnije. „Vidjeli smo šestogodišnjake koji su crtali na način komparabilan s normalnim sedmogodišnjakom“ (Grgurić i Jakubin, 1996). Njihov likovni izraz prolazi kroz faze uvjetovane njihovom dobi, razvijenosti mišljenja i pristupu okolini (Grgurić i Jakubin, 1996).

Etapa izražavanja primarnim simbolima odvija se u fazi ranog djetinjstva od djetetove prve do treće godine života. U ovoj fazi dijete svijet doživljava kroz igru te značajke igre pokazuje i u svom likovnom izražavanju. Također, dijete prvi put prima olovku u ruku te od nepravilnog držanja olovke razvija pravilno držanje olovke i grafomotoriku. Ovo je period črčkanja/šaranja u kojem je likovni izraz sastavljen od crta načinjenih iz pokreta podlaktice naprijed-natrag čime se određuje pravac i duljina crta (Grgurić i Jakubin, 1996; Škrbina, 2013). Dijete olovku drži grčevito među prstima dok je zglobov nepomičan što znači da dijete radi grube motoričke pokrete koji s vremenom postaju finiji i lakši. Osim razvoja grafomotorike, postupno se poboljšavaju vizualna i motorna koordinacija - koordinacija oko-ruka (Škrbina, 2013). Ponavljani pokreti šaranja na papiru stvaraju oblik horizontalnih i vertikalnih linija, točaka i sličnih formi. Črčkarije, prema Škrbini (2013), za razliku od šaranja mogu imati značenje za dijete i predstavljati njegovu likovnu reprezentaciju stvarnih objekata – npr. jednostavno povučena

linija je prikaz mačke koja trči za djetetom. Grgurić i Jakubin (1996) etapu črčkarija/šaranja nazivaju etapom imenovanja primarnih simbola koja se javlja početkom treće godine. Upotreba boje u ovom periodu je nesvjesna te ju dijete pretežno koristi jer u njoj uživa. Ubrzo se javlja i prikaz čovjeka. Dijete, i na crtežu i u radu s glinom, čovjeka prikazuje crtanjem primarnih simbola glave i nogu – krugovi, ovali za glavu i ravne linije za noge kako na crtežu tako i u radu s glinom.

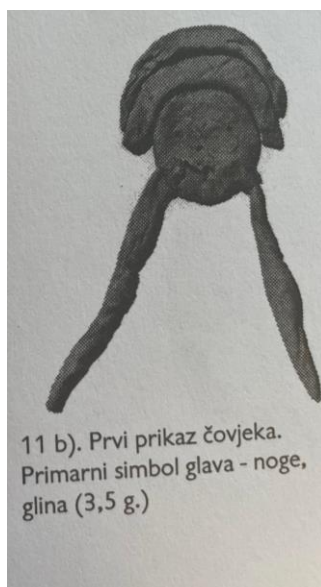

Slika 1. Prvi pokušaji šaranja djeteta od 2 godine, olovka (Grgurić i Jakubin, 1996, str.34)

Slika 2. Črčkarije kao prikaz garderobe (Grgurić i Jakubin, 1996, str.37)

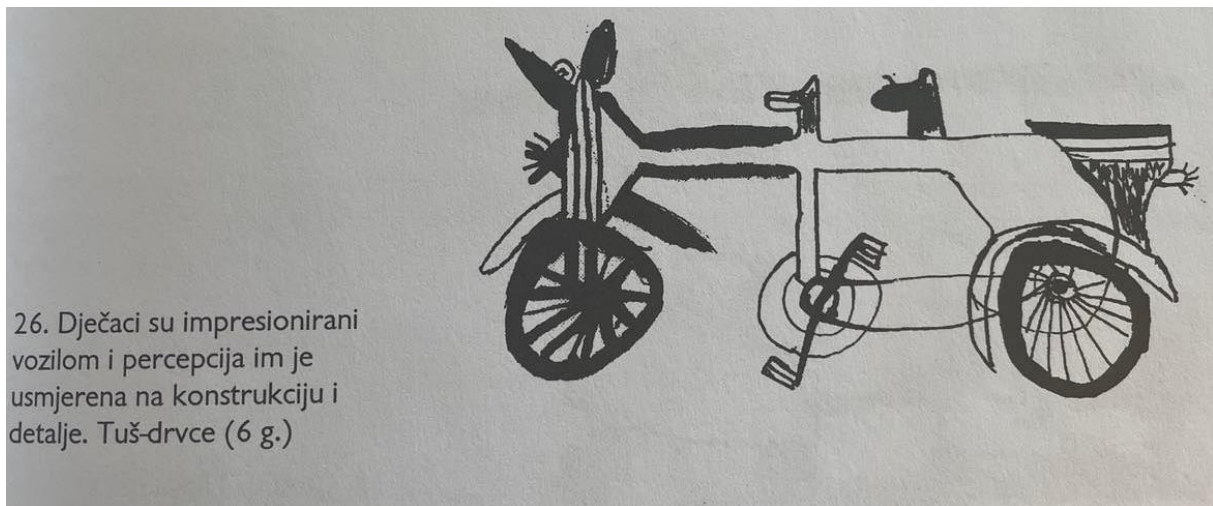

Slika 3. Prvi prikaz čovjek (Grgurić i Jakubin, 1996, str. 39)

Druga etapa, faza izražavanja složenim simbolima prema Grgurić i Jakubin (1996), odnosno faza osnovnih oblika prema Škrbini (2013) odvija se od djetetove treće do četvrte godine. U ovoj etapi dijete počinje davati značenje svojim likovnim dijelima, pa tako primjerice, počinje svojim crtežima davati imena. Djeca polaze od likovne aktivnosti kojom stvaraju likovno djelo te iz toga proizlazi misao, odnosno, crtež kod djeteta potiče stvaranje predodžbe (misaone slike). U kasnijem stadiju ove etape predodžbe su ono što pokreće likovnu aktivnost i dovodi dijete do likovnog djela – djeca svoje zamišljene ideje pretvaraju u djela, pokreće ih sve što ih zanima i uzbuđuje te to izražavaju u svom završnom produktu. Iako je i dalje crtež sveden na pokrete šaranja, dijete izmišlja priče i rado komunicira o onome što je stvorilo. Svoj crtež dijete počinje povezivati s okolnim svijetom. U svojim crtežima počinju pokazivati i složenije oblike poput kružnih oblika, dizajna i uzoraka, trokuta, krugova, kvadrata i pravokutnika (Kellogg, 1970 prema Škrbina, 2013). Ukoliko ga potičemo, dijete zamjenjuje početnu igru kistom i bojama sa složenijom uporabom boja koje mogu označavati ono što je dijete počelo primjećivati u okolini (npr. crveno srce kod čovjeka).

Slika 4. Crtež „Hranim ptice“. Olovka (5 g.), primjer davanja imena crtežu (Grgurić i Jakubin, 1996, str. 45)

26. Dječaci su impresionirani vozilom i percepcija im je usmjerena na konstrukciju i detalje. Tuš-drvice (6 g.)

Slika 5. Kasnija faza izražavanja složenim simbolima u kojoj predodžbe djeteta pokreću likovni proces; pretvaranje zamišljenih ideja u djelo (Grgurić i Jakubin, 1996, str. 51)

Treća faza likovnog razvoja odvija se od djetetove četvrte do šeste godine života te se prema Škrbini (2013) preklapa sa trajanjem Piagetovog predoperacijskog perioda. Ona ju imenuje fazom ljudskih oblika i složenih shema, dok je prema Grgurić i Jakubin (1996) ovo zlatno doba dječjeg likovnog izražavanja – faza intelektualnog realizma koje traje od njegove pete do desete godine života. Mišljenje postaje apstraktnije, a time i likovno izražavanje složenije. No, mašta i dalje ima dominantu ulogu u djetetovom doživljaju svijeta i ponašanju. Likovno izražavanje je spontano te prelazi iz faze sheme u fazu crtanja oblika i pojava (Kerschensteiner, 1905 prema Grgurić i Jakubin, 1996). Razvija se sposobnost manipulacije raznim likovnim sredstvima koje dijete počinje više koristiti. Prikaz ljudske figure izgleda poput „punoglavca“ – sastoji se od

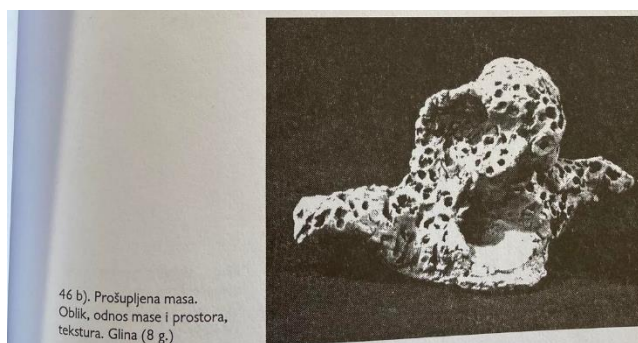
kruga (glave), dviju nogu (linije) i ruku (linije na suprotnim stranama kruga) (Malchiodi, 1998 prema Škrbina, 2013). Postupno se javljaju i detalji – prsti, zubi, obrve, kosa, uši. Također, javljaju se životinjski oblici i oni iz okoline. Osim crtačkih struktura, javljaju se plastične strukture i teksture kojima izražavaju površinu i građu predmeta. Kroz plastične strukture djeca uče i prikazuju pojmove glatko-hrapavo, stvaraju prošupljene mase čime uče o oblicima te odnosima mase i prostora. Djeca se kroz umjetnička djela izražavaju svoju nutrinu i počinju „emocionalno ispražnjavati“.

Slika 6. Prikaz crteža čovjeka kao punoglavca (Škrbina, 2013, str. 79)

Slika 7. Prikaz crteža čovjeka sa detaljima – kosa (Škrbina, 2013, str. 79)

Slika 8. Prošupljena masa (Grgurić i Jakubin, 1996, str. 71)

Četvrta faza razvoja likovnosti kod djece je faza razvoja vizualne sheme od šeste do devete godine života (Škrbina, 2013). U njoj dijete pokazuje prve vizualne sheme životinja, kuća, drveća i drugih objekata iz okoline. Također, počinje povezivati objekt s njihovim bojama, a

ponekad je upotreba boja rigidna – svo cvijeće mora biti crvene boje. U crtežu djeca počinju koristiti ravnu liniju ili rub papira kako bi označili tlo.

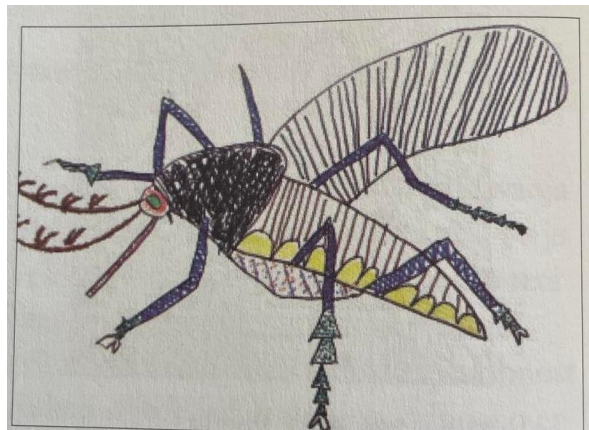

Slika 9. Prikaz voća i čovjekove figure (Škrbina, 2013, str. 81)

Slika 9. Prikaz čovjekove figure (Škrbina, 2013, str. 81)

Zatim se javlja faza realizma od djetetove devete do dvanaeste godine koja se preklapa sa prijelazom iz faze intelektualnog realizma u fazu vizualnog realizma (Grgurić i Jakubin, 1996). Svoje radove djeca žele prikazati što realnije, sa više detalja i skladnijih proporcija, a ljudske figure počinju se razlikovati po spolu. „Samo razdoblje bogatije je detaljima, proporcije su skladnije, napose kod figura, a isto je i s prostornim odnosima.“ (Grgurić i Jakubin 1996) U modeliranju glinom javljaju se prvi prikazi figura u pokretu. Postupno se usvaja geometrijska perspektiva. Malchiodi (1998 prema Škrbina, 2013) navodi kako se brojna djeca u ovoj fazi obeshrabruju i prestaju likovno izražavati osim ako ne odrastaju u poticajnoj okolini koja potiče njihovu kreativnost.

Slika 11. Prikaz životinja (Škrbina, 2013, str. 84)

Škrbina (2013) ovdje dodaje i fazu adolescencije od dvanaeste godine pa na dalje u kojoj djeca radove prikazuju još detaljnije, manipuliraju s više različitih materijala te djela u sebi imaju dašak apstrakcije.

7. Likovno stvaralaštvo i slijepi

U suvremenom društvu unatoč širenju svijesti o inkluziji i sve većoj tendenciji za uključenjem djece s teškoćama u razvoju u društvo, pa tako i djece i odraslih s oštećenjem vida prevladava mišljenje kako nedostatak vizualnog podražaja u potpunosti ograničava ovu populaciju u uživanju u svakodnevnim životnim događajima. Među tim događajima nalazi se i doživljaj umjetnosti odnosno likovno izražavanje. Osobama bez oštećenja vida nepojmljivo je da nešto što se percipira primarno vizualnim putem može biti doživljeno drugim osjetilima. Osobito nešto što je apstraktno kao što je to likovnost i likovno stvaralaštvo u kojem se polazi od vizualne percepcije svijeta oko sebe. Kao posljedica ovakvog prevladavajućeg mišljenja slijepi i slabovidni u školama, ali i dalje u životu često bivaju izuzeti iz umjetničkog života u području likovnosti. Likovnost kod slijepih ima iznimno bitnu ulogu na svim razvojnim područjima, stoga, budući da se neće razviti spontano, treba ju podučavati i razvijati kroz još jedno moćno, ali često i kod videćih zapostavljeno osjetilo dodira. Njihov je svijet originalan i zanimljiv, odraz je isključivo njihove unutrašnjosti, individualnosti i imaginacije. Kao što je videćima teško razumjeti kako se odvija mašta kongenitalno slijepih i visokoslabovidnih osoba, kako doživljavaju svijet oko sebe, tako je i njima pojam vizualne percepcije svijeta, razmišljanje i imaginacija „očima“ stran pojam s kojim se nisu nikada susreli. Njihov svijet potpuno je drugačiji od svijeta videće osobe, a nedostatak vizualnog iskustva predstavlja prednost u slobodnom i kreativnom likovnom stvaralaštvu koje nije pod utjecajem onoga što se moglo percipirati vidom. Kako se doživljaj okoline razlikuje, tako se razlikuje i način na koji slijepi i slabovidni uče zbog čega pri radu sa njima treba biti svjestan njihove perceptivne različitosti i svakome pristupiti individualnim tempom odgoja i podučavanja.

U likovnosti se odgaja vizualna pažnja, odnosno djecu se uči promatrati i gledati, no kod djece oštećena vida, a osobito slijepa djece, ovu ulogu zamjenjuje taktilna pažnja - pažnja dodira gdje ih se uči spoznavati dodirom i graditi vlastiti svijet. Tek kad upoznaju svijet oko sebe mogu stvoriti svoju predodžbu o njemu, sliku o okolini koja ih okružuje (Parlov, 2015). Kako Grgurić i Jakubin (1996) navode da je likovnost djetetova urođena sposobnost to znači da je ona prisutna

i kod slijepe i slabovidne djece. Ona će prolaziti kroz iste faze razvoja likovnog izraza, no razlikovati će se u tome što ovu djecu treba više poticati i osvijestiti ih o samom procesu likovnosti. Kako vidom ne mogu obuhvatiti svijet oko sebe, treba ih učiti da dodirom istražuju, upoznavati ih sa likovnim tehnikama kojima mogu prikazati svoj originalan doživljaj svijeta i tako poticati razvoj njihovog likovnog izraza i kreativne osobnosti.

Slijepe osobe pri doživljavanju umjetničkih dijela pokušavaju stvoriti mentalnu predodžbu slike pomoću taktilnog pretraživanja same slike, pri čemu je to olakšano osobama sa prethodnim vizualnim iskustvom (De Coster i Loots , 2004 prema Pivac i Šušak 2021).

Pivac i Šušak (2021) navode kako i kongenitalno slijepe osobe stvaraju predodžbe koje su približno slične taktilno percipiranom sadržaju, no način na koji to rade je nepoznat. Isto područje u mozgu odgovorno je za prepoznavanje kontura percipiranih vidnim putem, ali i onih koje su doživljene taktilno-kinestetičkim modalitetom te za dobivanje informacije o reprezentaciji prostora (Hansen, 2018; Kennedy, 1983 prema Pivac i Šušak, 2021). Upravo zato što vid i dodir dijele slična područja mozga koja obrađuju i procesiraju taktilne i vizualne informacije, Juricevic (2009, prema Hansen, 2018) smatra da se vizualni doživljaj umjetnosti može nadomjestiti jednako estetskim doživljajem umjetnosti putem taktilno-kinestetičke percepcije kod osoba oštećena vida. Istraživanja pokazuju kako se spacijalna reprezentacija osim vizualno može ostvariti i taktilno. Stoga, taktilno-kinestetička percepcija ima važnu ulogu u percepciji sadržaja iz okoline te značajnu ulogu ima i kod kongenitalno slijepih osoba u korištenju i percepciji taktilnih grafičkih prikaza (Pivac i Šušak, 2021).

7.1. Načela vizualno-likovnog izražavanja primjenjiva s djecom oštećena vida

Grgurić i Jakubin (1996, prema Škrbina, 2013) navode kako postoje određena načela koja su važna za likovno izražavanje. Ona sama u potpunosti nisu sva prilagođena djeci oštećena vida, zbog čega je u nastavi i likovnom terapijskom odgoju s djecom oštećena vida potrebno napraviti preinake ovisno o potrebama, a interesima i stupnju oštećenja vida samog djeteta.

a) Primjerenost sadržaja i metode

Tijekom likovnih radionica s djecom potrebno je pratiti djetetove faze razvoja i u skladu s time kreirati programe i zahtjeve koji će pratiti njihov razvoj. Zadaci moraju biti jasno predstavljeni i omogućavati djetetu da se u zadatku oslobodi, kreativno izrazi sebe i svoje misli, osjećaje i pojmove. Težinu zadatka treba postaviti stupanj iznad djetetovih

trenutnih mogućnosti, kako bi se dijete iskušalo u novom izazovu, povećalo interes i na taj način prešlo na iduću stepenicu razvoja bez osjećaja frustracije. Ovo načelo primjenjivo je i u radu s djecom s oštećenjem vida, jedino što će se razlikovati je sam redoslijed nastavnog programa koji profesor likovne umjetnosti ima odnosno hoće li krenuti od točke i crte kao osnove crteža kao kod djece bez oštećenja vida ili od upoznavanja prostornih likovnih elemenata do dvodimenzionalnih oblika i stvaralaštva na ravnoj plohi što se pokazalo uspješnim u radu sa slijepom i slabovidnom djecom (Parlov, 2015). Ponavljanje i nadovezivanje na prethodnu radnu jedinicu, postavljanje novog izazova slijepom i slabovidnom djetetu jest i ono što njega također vodi do više razine stvaralaštva. U likovnom stvaralaštvu je bitno omogućiti djetetu da osvijesti i iskusi proces stvaralaštva, da se kroz njega igra i pri tome uči te tako prezentira svoju viziju svijeta, bez nametanja šablona po kojima bi trebali raditi.

b) Aktivan odnos prema okolini

Djeca primaju informacije iz svoje okoline svim svojim osjetilima te na taj način stječu znanja i pojmove koji su kvalitetnije klasificirani i spremniji za novu upotrebu. Stečeno direktno osjetilno iskustvo s okolinom je ono što će obogatiti njihovo likovno stvaralaštvo, maštu i kreativnost. Zbog perceptivnih ograničenja vizualnog sustava djeca s oštećenjem vida će se u svom istraživanju okoline oslanjati na preostala osjetila, a primarno na taktilno-kinestetičko upoznavanje svijeta oko sebe. Budući da su njihova iskustva s različitim pojmovima okoline oskudnija, potrebno ih je od najranije dobi stavljati u kontakt sa svijetom oko sebe, pružiti im podršku u upoznavanju i stjecanju bitnih okolinskih koncepata; dakle ne ih previše prezaštićivati i time ograničavati u istraživanju koje im je potrebno za daljnji razvoj.

c) Primjena stečenih iskustava tijekom likovne aktivnosti

U dječjem likovnom izražavanju potiče se upotreba likovnog jezika. Pri tome taj jezik ne mora biti razumljiv odraslima, ali mora davati mogućnost izražavanja djetetovih doživljaja okoline. Iskustva stečena pri samostalnom istraživanju potiču djecu da ispituju uzroke i posljedice, načine pojava iz okoline te na taj način uvide različite načine likovnog izražavanja kroz upotrebu različitih tehnika i materijala. Ovu mogućnost slijepe djeca nemaju, stoga im je potrebno pružati fizičku, verbalnu i psihološku podršku kako bi spoznali postojanost uzročno-posljedičnih veza u prirodi te kako bi uvidjeli stvaralačku mogućnost koju pružaju različiti likovni materijali. Osobito

ih je potrebno verbalno ohrabrivati pri likovnom stvaranju, razgovarati s njima o onome što kreiraju, dati im mogućnost da budu slobodni u svom radu i poticati na korištenje prethodno stečenog znanja o svojstvima određenih materijala kao što to navodi i Parlov (2015). Usvajanjem prethodnog sadržaja, dijete ima predispozicije za povezivanje prethodno naučenog i razumijevanje višeg stupnja likovnog izražavanja.

d) Igra kao metoda i stav

Igra, razigranost, sloboda samostalnog izbora i kreiranja likovne aktivnosti, znatiželja bitne su karakteristike kreativnog procesa koje pobuđuje trajni interes djeteta za likovno stvaralaštvo. U skladu s tim proces likovnosti trebao bi biti proces igre u kojem će dijete uživati i stvarati svoj svijet. Parlov² u COO Vinko Bek u svom radu igru koristi kroz aktivnosti ulaska u kutiju sa svrhom upoznavanja prostora, upotrebljava lego kocke kao medij za izradu prostora.

e) Oslobodenost od uzora

Djecu je nepotrebno izlagati šablonama i zahtijevati od njih da svoju likovnost izražavaju isključivo na temelju nečega što im je prezentirano kao model. Oslobodenjem od šablona izbjegava se imitacija, a stvara samostalan pristup djeteta prema otkrivanju vlastitog likovnog izraza. Podržava ga se u izražavanju vlastite vizije svijeta te na taj način potiče razvoj originalnosti. Slijepa djeca nemaju tendenciju stvarati na temelju vizualnih šablona budući da ih ne vide, a taktilne šablone su im rijetko dostupne ukoliko ne koriste ruke za istraživanje predmeta oko sebe. Ukoliko su od početka adekvatno poticana i usmjeravana u likovnom području slijepa i slabovidna djeca razvijaju i prikazuju svoj likovni izraz.

f) Prožimanje intrinzičnog i ekstrinzičnog cilja

Proces likovnog stvaralaštva za djecu je bitniji od samog likovnog produkta. Dijete je u stvaralaštvu intrinzično motivirano što je i u skladu s tvrdnjom da je likovnost svakome urođena. Svako dijete ima potrebu za likovnim izražavanjem te ga je u tome potrebno ohrabrivati, osobito djecu oštećena vida koja spontano ne razvijaju pristup procesu likovnog stvaralaštva. Ekstrinzični cilj predstavlja proizvedeno likovno djelo.

---

² Tanja Parlov profesorica je likovne kulture koja radi kao likovna pedagoginja u Centru za odgoj, obrazovanje i rehabilitaciju slijepa i slabovidne djece, mladeži i odraslih „Vinko Bek“ u Zagrebu te koja je populaciji osoba oštećena vida na jedinstven način približila proces likovnog izražavanja

Ravnoteža između intrinzične i ekstrinzične motivacije postiže se naglašavanjem užitka u samoj aktivnosti te povećanje tog užitka zadovoljstvom konačnim ciljem odnosno završnim likovnim produktom koje je dijete stvorilo. Na taj način dijete dobiva i uvid u svoje sposobnosti i jača samopouzdanje jer shvaća kako je sposobno kreirati svojim rukama. Kod slijepe i slabovidne djece spoznaja da uz nedostatak vida svojim rukama mogu stvoriti umjetničko djelo uvelike doprinosi pozitivnijoj slici o sebi i boljem samopouzdanju što ih i potiče na daljnje likovno stvaralaštvo.

g) Individualizacija

Likovni rad s djecom sa i bez oštećenja vida treba biti individualiziran prema djetetovim psihofizičkim sposobnostima, a zatim kako se dijete razvija i počinje usvajati složenije razvojne vještine bi se postepeno trebali uvoditi zahtjevniji zadaci koji će ga voditi istraživanju i stjecanju novog iskustva. Na taj način djeca i uče.

7.2. Faze razvoja likovnosti kod slijepe i slabovidne djece

Kao što je i prethodno navedeno sva djeca prolaze kroz faze razvoja likovnog izraza, pa tako i djeca oštećena vida. Ona prolaze kroz fazu šaranja odnosno fazu izražavanja primarnim simbolima što pokazuju manipuliranjem kredom ili pastelom pri čemu pribor drže grčevito i izvode jednostavne pokrete (Blažević, 2018). Šaranja ima bitnu ulogu u upoznavanju djeteta sa pisaćim materijalom i samim procesom pisanja i držanja olovke/korištenja table i šila/Brailleovog pisaćeg stroja ili drugog pisaćeg/slikarskog pribora. Ono vodi dijete prema budućem likovnom izražavanju i razvoju predvještina pismenosti. Prikaz lika čovjeka je prisutan kad dijete počinje osvještavati i izražavati svoju likovnost, no razlike u prikazu čovjeka između slijepe djece i djece bez oštećenja vida ne znači da će slijepa djeca biti nužno originalnija u svom prikazu. Za što uspješniji prikaz čovjeka Parlov (2015) uči dijete da najprije istraži sebe, dodirom upozna svoje lice i dijelove tijela kako bi bilo svjesno samog sebe i kako bi moglo izraditi likovnu reprezentaciju svog tijela. Izražavanje na razini intelektualnog realizma uvelike ovisi o odgojno obrazovnom sustavu u koji su uključeni budućci da se veže za razdoblje razredne nastave, stoga će način na koji je likovna kultura predstavljena slijepom i slabovidnom djetetu u školi imati značajan utjecaj na daljnji razvoj njegovog likovnog izražaja.

Budući da većina redovnih škola zbog uvriježenog mišljenja kako je likovni isključivo vizualni predmet ne potiče likovno izražavanje i ne omogućava prilagodbu likovnog u potpunosti samo rijetki učenici dosežu fazu intelektualnog realizma. U ovoj etapi i dalje je prisutna mašta, no kako mišljenje postaje apstraktnije i likovni izričaj postaje detaljniji. Slijepi učenici ne dosežu fazu vizualnog realizma kojoj je svojstveno usavršavanje perspektive (geometrijske, zračne i kolorističke), smanjenje plošnog izraza u crtežima i početak igre svjetla i sjene (Grgurić i Jakubin, 1996). Također, u vizualnoj komunikaciji slika se gradi od cjelina, ne od pojedinačnih dijelova, dok Parlov (2015) u svom pristupu likovnosti slijepoj i slabovidnoj djeci kreće od dijelova prema cjelini. Djeca oštećena vida spontano usvajaju likovne elemente, a teže i slabije kompozicijske elemente.

8. Upotreba gline u radu sa slijepom i slabovidnom djecom i mladima

Glina je prirodni materijal koji se kao takav sa svojim svojstvima pojavljuje kao vrsta umjetnosti već u počecima ljudskog postojanja. Otkrivena je kao materijal kojim su se mogle izrađivati vaze, oružje i oruđe, pribor za jelo u starim civilizacijama svijeta. Osobito je korištena sa svrhom naglašavanja religioznosti čovječanstva – modeliranjem i oblikovanjem religioznih kipova, skulptura koje su imale magična i religiozna značenja (Raphael, 1947 prema Sholt i Gavron, 2006). Smatralo se da su figurice načinjene od gline poveznica između materijalnog svijeta u kojem postoji glina, sredstvo od kojeg se stvara i mentalnog svijeta, onog unutarnjeg koji je odraz naših emocija i unutarnjeg stanja što čini osnovnu radu s glinom.

Woltmann (1993, prema Sholt i Gavron, 2006) navodi kako dijete u svom razvojnem procesu stvaralaštva, kako ga naziva „ciklus sazrijevanja“ barata plastičnim objektima nenamjerno, nesvrhovito do namjernog, svrhovitog oblikovanja onoga što poznaje iz okoline: predmeta, osoba, oblikovanja onoga što osjeća i misli, što za njega ima značenje, a prema Grgurić i Jakubin (1996) je to faza izražavanja primarnim simbolima, odnosno faza osnovnih oblika prema Škrbina (2013).

Golomb (1972, 1974 prema Sholt i Gavron, 2006) navodi kako djeca u ranoj dobi u oblikovanju gline pokazuju trodimenzionalnost i različitost, zaigranost i maštu dok odrastanjem, u dobi od osam do devet godina dolazi do regresije odnosno pokazuju veću tendenciju prema dvodimenzionalnom stvaralaštvu s ciljem što realističnijeg prikazivanja stvarnosti.

U radu s glinom veliku ulogu ima osjetilo dodira i već spomenuta taktilno-kinestetička percepcija. Dodir osim što je senzomotorički, posjeduje moć prijenosa emocionalnih poruka i doživljaja (Janković Shenster, 2020). Istraživanja pokazuju kako rad s glinom mijenja aktivnosti u mozgu što pozitivno utječe na mentalno funkcioniranje pojedinca (Janković Shenster, 2020). Ona je likovni medij kojim osoba u procesu oblikovanja oslobađa negativna proživljena iskustva i emocije, stres i ljutnju, nesvjesna i podsvjesna potisnuta iskustva stoga je sam produkt odraz emocionalnog stanja pojedinca i osvještavanja (Sholt i Gavron, 2006; Hansen, 2018; Janković Shenster, 2020). Pokazalo se kako glina ima pozitivan utjecaj u reduciranju lošeg raspoloženja i anksioznosti, povećanju kreativnosti i socijalizacije te pospješuje proces oporavka od traumatskih događaja (Sholt i Gavron, 2006 prema Hansen, 2018).

8.1. Prednosti upotrebe gline u radu sa slijepima i slabovidnima

8.1.1. Uloga gline u razvoju svjesnosti o vlastitom tijelu

Rad s glinom potiče osobu na izražavanje vlastite podsvijesti, unutarnjeg svijeta i fantazije, oslobađa naš nesvjesni i podsvjesni dio. U metaforičkom smislu izražavanja unutarnjeg svijeta pojedinca kroz rad s glinom ona je materijal koji posjeduje sposobnost transformacije iz jednog oblika u drugi, ima sposobnost oblikovanja i lakog preoblikovanja te na taj način omogućava pojedincu da stvara, oblikuje i dekonstruira dijelove sebe, osvijesti psihičke promjene i oblikuje vlastiti identitet (Hansen, 2018). Glina omogućava kontakt sa samim sobom. Groth, Mäkelä i Seitamaa-Hakkarainen (2013) smatraju kako možemo postati svjesni ograničenja svog tijela u kontaktu sa određenim materijalom. Primjerice u shvaćanju i određivanju veličine i što je malo što veliko može nam pomoći izravan rad i oblikovanje manjih i većih modela od gline. Kada je naše tijelo u kontaktu sa glinenim materijalom, glineni materijal odgovara na naše tijelo, pokrete tijela, ruku, prstiju. Dodirom gline koja prima temperaturu našeg tijela, koja se mijenja pod utjecajem manipulacije čovjekovim prstima osoba postaje svjesna sebe i svojeg postojanja.

8.1.2. Intenzivno taktilno iskustvo gline u radu sa djecom i mladima oštećena vida

Prednost upotrebe gline u radu s osobama oštećena vida je ta što rad s glinom pruža intenzivno taktilno iskustvo dodira i haptičke percepcije. Dodir je najvažnije i prvo osjetilo

kojim svako živo biće počinje komunicirati, a veliku važnost ima u životima i rehabilitaciji osoba oštećena vida koje se zbog gubitka vida uče spoznavati okolinu putem taktilno-kinestetičke percepcije. Gubitak vida dovodi do toga da se više oslanjaju na osjetilo dodira te njime uče, upoznaju i istražuju svijet oko sebe. Dodir u radu s glinom istovremeno potiče i pokrete tijela, ruku koje mogu modelirati medij na različite načine. Na taj način slijepa i slabovidna osoba dobiva informacije o položaju svog tijela, dobiva svijest o kontroli svog tijela i svojih ruku koje ne može vidjeti, ali osjeti da njima može modelirati i stvarati trodimenzionalni produkt. Osoba na taj način osim svijesti o vlastitom tijelu, pokretima i prostoru oko sebe uči o prostornim odnosima dovodeći se u odnos sa objektom (Cratty i Sams, 1968). Kroz trodimenzionalni rad s glinom postepeno uči i vrste reljefa, te prelazi na rad na plohi i uči o dvodimenzionalnim oblicima (Parlov, 2015). Pri učenju dvodimenzionalnih oblika poput kruga povezuje svoje iskustvo trodimenzionalnog oblikovanja gline u masu, u formu kugle te povezuje trodimenzionalni svijet sa dvodimenzionalnim i dovodi ga na ravnu plohu.

8.1.3. Taktilno upoznavanje predmeta iz okoline

Pojam određenog objekta kod slabovidne, a osobito kod slijepa djece nastaje na temelju prethodnog temeljitog taktilnog istraživanja istog objekta. Ono neće moći razumjeti predmet u potpunosti na temelju njegovog naziva, već je potrebno upoznati ga dodiranjem kako bi slijepo dijete naziv predmeta moglo povezati sa samim izgledom i formom tog predmeta. Prvo ga se treba upoznati po obliku i prikladnosti za namjenu – razumjeti povezanost oblika sa funkcijom, zatim taktilno spoznati od čega se sastoji, koji su njegovi dijelovi i kako je sam predmet konstruiran te taktilno identificirati od kojeg je materijala percipirani predmet načinjen. Slijepa djeca bi trebala na ovaj način upoznavati objekte oko sebe, no česta prepreka u ovakvom načinu učenja okoline predstavlja samo neznanje učitelja, roditelja i/ili odgajatelja. Slijepa i slabovidna djeca uče dodiranjem stoga je važno od rane dobi djetetu nuditi predmete koje će taktilno istraživati te imati na umu da mu je potrebno osigurati dovoljno vremena za istraživanje njegovim tempom, a sam proces istraživanja pratiti verbalnom podrškom odnosno imenovanjem svojstava, funkcije i izgleda samih predmeta (Haupt, 1964). Poboľšanje taktilno-perceptivnih vještina može se postići kroz istraživanje forme, oblika i teksture predmeta iz svakodnevnog života čime se stvara interes i mogućnost za usvajanje i zadržavanje naučenih koncepata.

8.1.4. Uloga gline u razvoju manualne spretnosti i taktilne osjetljivosti kod djece i mladih s oštećenjem vida

Glina se pokazala kao idealan medij u radu sa slijepom i slabovidnom djecom koja kroz pravilnu upotrebu može pomoći i stručnjaku, ali i djetetu da razvije potrebne taktilne vještine kao podlogu kako za daljnje istraživanje i upoznavanje okoline, tako i za opismenjavanje na Braillevom pismu. Stručnjak će upoznavanjem s prednostima gline u odnosu na uobičajene likovne tehnike (crtanje olovkom, bojanje bojicama i temperama itd.) biti u mogućnosti približiti dijete s oštećenjem vida likovnoj umjetnosti, uključiti ga u proces stvaralaštva te na taj način podržavati razvoj djetetovog kreativnog potencijala. Manipulacija glinom može dovesti do boljeg razvoja manualne spretnosti i taktilne osjetljivosti na način da:

- a) dijete postaje svjesno svojih ruku i prstiju i informacija koje mu oni prenose,
- b) dijete uči kako rukama taktilno obuhvatiti objekt te postaje svjesno pokretljivosti prstiju na različite načine kojima može onda stvarati različite glinene produkte (Haput, 1964),
- c) omogućava osmišljavanje različitih načina upotreba gline sa svrhom vježbanja pokretljivosti ruku i prstiju,
- d) potiče upotrebu obiju ruku istovremeno različitim, ali koordiniranim pokretima,
- e) razvija svijest kod djeteta o postojanju forme,
- f) prstima se otkrivaju i uče prostorni odnosi te se potiče razvoj kinestetičkog osjetilnog modaliteta (Haput, 1964),
- g) djeca uviđaju kako se tijelo ili dio tijela pokreće u skladu s povlačenjem crta pri crtanju ili modeliranju oblika u glini (Jablan, 2007).

Razvoj manualne spretnosti i koordiniranih pokreta ruku iznimno je važan preduvjet za početak učenja čitanja i pisanja Braillevog pisma, stoga je glina medij koji bi se mogao koristiti u svrhu razvoja i poboljšanja taktilnih funkcija.

8.1.5. Uloga gline u percepciji okoline kod djece i mladih s oštećenjem vida

Modeliranje s glinom pruža djetetu slobodu u kreiranju vlastitih reakcija na određena proživljena iskustva, a osim mogućnosti da bude originalno u svom stvaralaštvu pruža priliku za kopiranjem i oblikovanjem već poznatih taktilno percipiranih oblika – primjerice pri oblikovanju jabuke u glini pojam jabuke dobiva stvarnu jasnoću, dijete kognitivno i taktilno usvaja postojanje tog pojma (Haput, 1964). Osim što u sebi ima brojna terapijska svojstva emocionalnog oslobađanja i kreativnog izražavanja, u radu sa slijepom djecom glina vodi dijete prema boljoj percepciji objekata i predmeta u svakodnevnoj okolini. Osim spoznaje da ti

predmeti postoje, imaju svoje ime, ono ih na temelju prethodnog taktilnog iskustva može i samo stvoriti u glini, kao što videći prethodnim vizualnim iskustvom isti predmet mogu nacrtati na papiru. Tako pojam primjerice jabuke nije samo pojam, već dobiva stvarno značenje postojećeg i percipiranog fenomena okoline.

8.1.6. Uloga gline u osvještavanju slike tijela kod djece i mladih s oštećenjem vida

Još jedna od prednosti rada s glinom jest ta da djeca stvaraju percepciju o vlastitom tijelu (Cratty i Sams, 1968). Osim dodirivanja vlastitog tijela, dijelova tijela, taktilnog istraživanja i dodirivanja drugih osoba, imenovanja i razgovora o tijelu pojam percepcije tijela slijepa i slabovidna djeca mogu steći i modeliranjem gline koja pruža mogućnost oblikovanja figurica samih sebe, glave kao glinene kugle ili izbočene glinene površine, svojih ruku i nogu, očiju kao primjer produbljenog reljefa, kose i drugih dijelova tijela. Parlov (2015) u upoznavanju djeteta s reljefom potiče na dodirivanje vlastitog tijela, a zatim i oblikovanje figurica sebe i svojih obitelji. Zanimljivo je da pri oblikovanju samih sebe figuricu oblikuju u položaju tako da im je figura okrenuta leđima, a ne okrenuta licem kao što bi to bilo u procesu modeliranja videće djece. Dakle, nije potrebno lik ili masu koja se modelira okrenuti na „pravu stranu“ kako bi se on dobro odmjerio iz svih kuteva već slijepa osoba mogu oblikovati prednju stranu tijela (nos, oči itd.) dok je prema njima okrenuta stražnja strana figurice/ s leđa (Cratty i Sams, 1968; Groth, Mäkelä i Seitamaa-Hakkarainen, 2013). Uz oblikovanje figurica imenuju se dijelovi tijela koju su prethodno taktilno istraženi na samom tijelu. Na ovaj način dijete uz osvještavanje svog tijela, pokreta tijela, pozicije svog tijela i dijelova tijela u prostoru stječe samopouzdanje jer je sposobno kreirati vlastitim rukama.

Slika 12. Prikaz ljudskog tijela u glini učenika s oštećenjem vida, s lijeva na desno: 16 godina, 5 godina, 15 godina

8.1.7. Uloga gline u emocionalnom izražavanju djece i mladih s oštećenjem vida

Likovna terapija koja potiče upotrebu gline pruža mogućnost slijepoj i slabovidnoj djeci da izraze svoje osjećaje i frustracije koje često nemaju priliku izraziti u zahtjevnoj okolini škole i svakodnevnog života (Hermann, 1995). Budući da su djeca i mladi oštećena vida skupina koja je zbog svog oštećenja često prezaštićivana i u aktivnostima svakodnevnog života pod nadzorom roditelja i stručnjaka ova vrsta likovne terapije idealan je „bijeg“ i odmor od stalne supervizije i zahtjeva videće okoline (Hermann, 1995). Sve njihove misli, ideje, fantazije mogu se pretvoriti u opipljive oblike u stilu koji je svojstven samo njima jer nije pod utjecajem vizualnog iskustva.

8.1.8. Uloga gline u razvoju socijalnih vještina djece i mladih s oštećenjem vida

Sudjelovanje djece s oštećenjem vida u zajedničkim aktivnostima s drugom djecom doprinosi njihovom razvoju socijalnih vještina, a te zajedničke aktivnosti uključuju grupni rad, kreativni rad koji može biti realiziran kroz likovnu terapiju. Osim što se uči kooperaciji s drugima, dijete u individualnom radu sa terapeutom uči prihvaćati kritiku za svoj rad i u skladu s time se kreće ka usavršavanju svojeg likovnog izražavanja.

8.1.9. Uloga gline u kognitivnom razvoju djece i mladih s oštećenjem vida

Rad s glinom doprinosi kognitivnom razvoju. Djeca oštećena vida u kontaktu s glinom uče o konceptima svakodnevnog života, ali i stječu likovno znanje i likovni vokabular koji mogu primjenjivati. Dodir je prvi oblik komunikacije koju čovjek nauči stoga ga je bitno razvijati i poticati kako dijete odrasta. Kritičan period u djetetovom razvoju prema Jeanu Piagetu je od rođenja od druge godine života odnosno senzomotorna faza kognitivnog razvoja – kognitivni razvoj se odvija kroz procesiranje i obradu senzornih i motornih informacija (Hansen, 2018).

8.1.10. Uloga gline u razvoju predvještina za opismenjavanje djece i mladih s oštećenjem vida na Brailleovom pismu

Glina može biti dobar medij za stjecanje predvještina u opismenjavanju na Brailleovom pismu. Taktilne funkcije, osobito taktilna diskriminacija i topognozija koje navodi Iličić (2016) moraju biti jednako dobro razvijene na lijevoj i desnoj ruci kako bi slijepi i slabovidni usvojili i razvili vještinu čitanja Brailleovog pisma. Jablan (2010) smatra da će slijepo i slabovidno dijete biti spremnije na učenje Brailleovog pisma ako imenuje i razlikuje sve prste na lijevoj i

desnoj ruci te ako na manjoj udaljenosti na jagodici prsta dva podražaja razlikuje i prepoznaje kao odvojene. Te taktilne funkcije mogu se razviti kroz manipulaciju s likovnim medijima poput gline.

9. Poznati likovni umjetnici s oštećenjem vida

Likovni umjetnici su dokaz da se bez vida može stvarati umjetničko djelo. Vid je važan „alat“ pri kreiranju slikarskog ili kiparskog umjetničkog djela. On omogućava vizualno skeniranje onoga što se želi prikazati, vodi umjetnikove pokrete preko platna i pruža povratnu informaciju o boji, izgledu i obliku djela koje stvara. No, nije nemoguće da se kod velikih umjetnika jave određeni problemi s vidom koji će utjecati na njihovo daljnje stvaralaštvo. Slijepi i slabovidni slikari koji su se u novonastalim životnim okolnostima upoznali sa oštećenjem vida svoj način i tehnike likovnog stvaralaštva prilagođavali su svojem vizualnom funkcioniranju. Na taj način približili su likovno stvaralaštvo slijepima i dokazali kako gubitak vida ne predstavlja ograničenje likovnom izražavanju.

Claude Monet

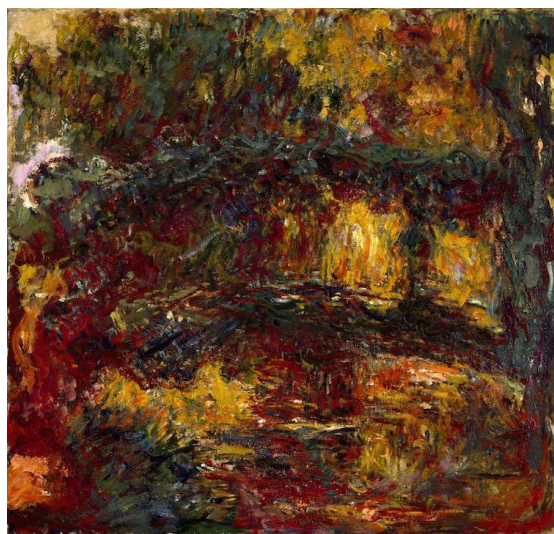
Claude Monet, najpoznatiji francuski slikar impresionizma oslijepio je zbog katarakte u ranim šezdesetim godinama. Oštećenje vida vidljivo je i na njegovim tadašnjim slikama budući da unatoč katarakte nije odustao od slikanja – prevladava zamućenost boja. Ravin (1985) navodi kako se promjene u njegovim radovima počinju nadzirati od 1908.godine kada na slikama udaljeni objekti počinju biti prikazivani kao zamagljeni sa bojama koje ostaju nepromjenjive. Poznati impresionist uglavnom je u svojim radovima birao plave i hladne boje i tonove, no to se kao posljedica lošijeg vida mijenja. S godinama mu se stanje vida pogoršavalo, a 1912. godine dijagnosticirana mu je katarakta na oba oka. Na desnom oku mogao je razaznati samo svjetlo i smjer iz kojeg dolazi, a na lijevom je vidna oštrina bila 20/200 (Ravin, 1985). Boje više nije doživljavao u istom intenzitetu, a dominantni su postajali tamniji, „blatnjaviji“ i tmurniji tonovi boja. Budući da katarakta iskrivljuje svjetlost koja dolazi u oko dolazi do slabije percepcije plave i ljubičaste boje te se pojačava percepcija toplijih tonova koje je Monet počeo koristiti – počinju prevladavati žuto-smeđi tonovi u njegovim radovima. Također, slabije je razlikovao detalje što je utjecalo i na način slikanja kistom. Tvrdoglavost i odbijanje operacije

zbog straha od sljepoće dovelo ga je do nastavka slikanja na nov način koji je on smatrao lijepim, tvrdio je da u svojim slikama vidi kroz maglu. Žive boje je razlikovao samo kada bi bile prezentirane na tamnijem osvjetljenju, stoga je sunčevu svjetlost nastavio slikati u uvjetima kad je vani bilo tamnije odnosno kad sunce nije bilo jako (Ravin, 1985). Kako bi si olakšao ostavio je točan redoslijed boja na paleti koje je koristio kako ne bi pogriješio u izboru boja pri slikanju, a također je bio prisiljen iščitavati nijanse boja na tubi kako bi znao o kojoj se nijansi radi. Njegovi pokreti na platnu bili su grublji, a kako se vid pogoršavao obrisi vrba i lopoča koje je rado slikao postajali su neprepoznatljivi. Pogoršanjem vida njegove su prilagođene tehnike slikanja bile sve manje primjenjive te je 1922. operirao kataraktu na desnom oku. No, nakon operacije stražnja kapsula leće postala je mutna što mu je i dalje onemogućavalo da jasno vidi pa se podvrgnuo i drugoj operaciji. Tijekom dužeg oporavka žalio se kako objekte vidi kao abnormalno zakrivljene i boje su mu bile u neobičnim tonovima. Tada je uslijedila njegova „žuta faza“ vidljiva u djelu „The House From the Garden „u kojoj je zbog odstranjene katarakte na jednom oku različito percipirao boje lijevim i desnim okom. Utvrđeno je da je imao nuklearni sklerotični oblik katarakte odnosno gusto žutosmeđe zamućenje. Nakon što je jedna od tih žutosmeđih katarakti uklonjena počeo je vidjeti boje koje nije vidio godinama – ljubičaste i plave tonove kojima je slikao na početku. Pri usporedbi kolornog vida na oba oka Monet je primjetio žuto smeđu boju objekata gledanjem samo desnim okom, a plavo-ljubičastu boju objekata pri gledanju s lijevim okom. U nastavku se vidi razlika u stvaralaštvu s oštećenjem vida i bez.

Slika13. Djelo Moneta 1899. prije dijagnoze katarakti.

Slika 14. Djelo Moneta 1922. godinu prije operacije katarakti.

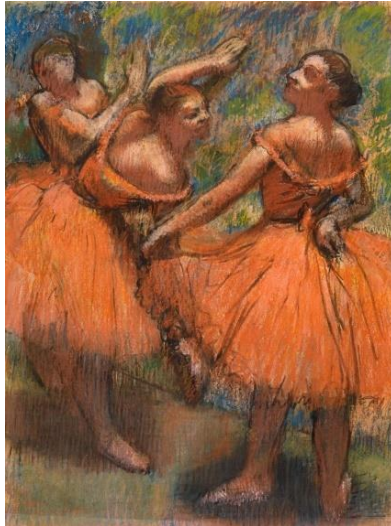
Slike 13. i 14. preuzete 15.2.2023. s <https://theconversation.com/how-eye-disorders-may-have-influenced-the-work-of-famous-painters-92830>

Edgar Degas

Edgar Degas je stvorio većinu svojih izvanrednih likovnih dijela kad je oslijepio (Axel i Levent, 2003). Potpuno je oslijepio u svojim tridesetim godinama, uslijed kako se pretpostavlja obiteljski nasljedne makularne degeneracije – bio je slijep na jedno oko, a na drugom je prevladavao centralni skotom. Otežano je slikao vani na jakom suncu te se često povlačio u tamnije prostorije koje su godile njegovom oku (Karcioglu, 2007). Ovi razlozi bili su ključni za to da se okrene prikazivanju unutrašnjosti prostorija u svojim djelima – mrtve prirode, kućanstva, baleta itd. Prije pogoršanja vida njegova životopisna slikarska dijela pripovijedala su priču s vrhunskom kompozicijom platna, detaljnim izrazima lica i blistavim bojama (Karcioglu, 2007). Kako mu se s godinama vid pogoršavao počeo je slikati širim potezima kistom te se okrenuo radu s pastelama koje ne zahtijevaju toliko detaljnu fokusiranost kao uljane boje. Njegova kasnija slikarska dijela prikazuju dominaciju crvene boje, a manjak plave što znači da je imao i poteškoća kod percepcije boja odnosno poremećaj kolornog vida. Budući da mu je vid bio izrazito loš za korištenje uljanih boja okrenuo se tehnici s pastelama i kiparstvu.

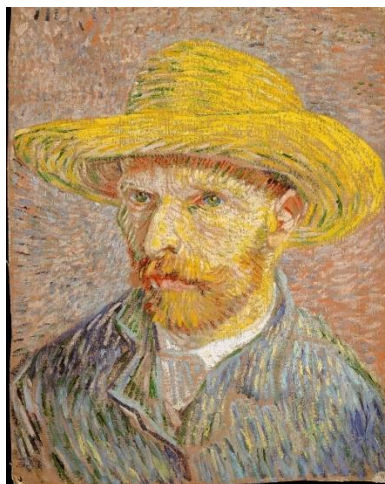
Slika 15. Djelo Edgara Degasa prije pogoršanja vida, „Roman beggar woman“, 1857, ulje na platnu (preuzeto 15.2.2023. s <https://www.denisemtaylor.com.au/2016/07/review-degas-a-new-vision/>)

Slika 16. Djelo Edgara Degasa nakon pogoršanja vida, „Group of dancers“, 1895, pastele (preuzeto 15.2.2023. s <https://www.denisemtaylor.com.au/2016/07/review-degas-a-new-vision/>)

Vincent van Gogh

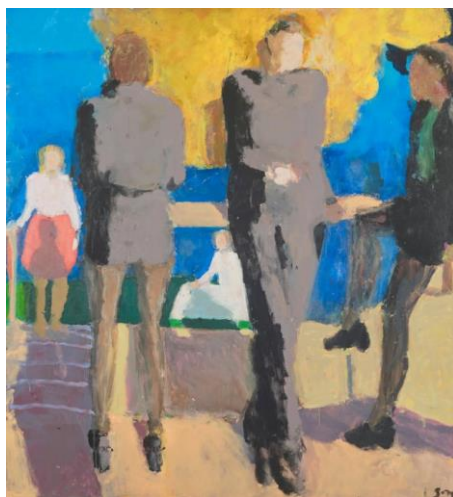
Axel i Levent (2003) navode kako je Vincent van Gogh bolovao od glaukoma koji je značajno utjecao na njegov vid. Dokazom za to smatraju se njegovi autoportreti u kojima se prikazuje s raširenom desnom zjenicom i obojene aureole oko izvora svjetlosti u njegovim slikama. Mogući uzroci ovoga su i epilepsije temporalnog režnja te van Goghove promjene u ponašanju odnosno poremećaji osobnosti. U njegovim radovima dominira žuta boja koja se povezuje sa stanjem zvanim ksantopsija – viđenje svih predmeta i okoline u žutoj boji. No, ovo može biti posljedica i prekomjernog uzimanja lijekova za demenciju koje mu je pripisao liječnik.

Slika 17. Vincent Van Gogh, „Self-portrait with a Straw hat“, 1887, ulje na platnu (preuzeta 15.2.2023. s <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/436532>)

Sargy Mann

Sargy Mann bio je britanski umjetnik poznat po naglašavanju jarke palete boja i fokusu na svjetlosti u umjetničkim djelima. Sa znanstvene i umjetničke perspektive bio je zainteresiran za percepciju svjetla i boje kao subjektivnog fenomena. U njegovim radovima ističe se želja za prikazom svjetla i prostora u dvodimenzionalnoj formi. U tridesetim godinama, 1970-tih kao posljedica obostrane katarakte praćene ablacijom retine počeo je gubiti vid, no to ga nije spriječilo u njegovom likovnom izražavanju. Svoje stvaralaštvo prilagođavao je gubitku vida te nalazio nove tehnike kojima će prikazivati ono što ga je privlačilo – svoje iskustvo svjetla i prostora. U početku je upotrebljavao posebno modificirani teleskop sa svrhom povećanja slike na boljem oku. Nakon što je u potpunosti oslijepio 2005. godine, kist zamjenjuje čavlama i uzicom, diktafonom i dodirom kako bi nastavio slikati. U ovom periodu života prevodio je sjećanja i dodir u umjetnička djela. Mann je stvarao kompoziciju i formu dodirom koristeći se strateški postavljenim komadićima Blu-tack ljepila i gumenih traka za mapiranje svojih platna. Supruga koje je također bila umjetnica pomagala mu je u miješanju boja i stvaranju nijansi. Svoje kompozicije na platnu pratio je čavlama i uzicom i mjerio poze dodirom te tako na temelju novog životnog iskustva stvorio novi likovni jezik oslobođen od promatranja realnosti. Stvaranje na temelju izravnog promatranja postalo je nemoguće stoga su njegovo pamćenje i mašta postali njegova vizija kojima se isticala subjektivnost u njegovim radovima.

Slika 18. Sargy Mann „Figures by a river“, ulje na platnu, 2014-2015 (preuzeta 15.2.2023. s <https://cadogangallery.com/artists/50-sargy-mann/works/7-late-1990s-to-2005/>)

10. Problem istraživanja

10.1. Opis problema

Djeca i mladi sa i bez oštećenja često ne znaju što to znači likovno se izražavati. Sposobnost likovnog izražavanja urođena je vještina svakom čovjeku koji se u nju postepeno uključuje, počevši od jednostavnijih načina izražavanja u najranijoj dobi do složenijih i apstraktnijih oblika izražavanja u odraslijoj dobi. Nadalje, organizacija školskog kurikulumu određuje koliko će dijete napredovati na području likovnosti te koliko će otkriti svoj umjetnički talent. Neizbježna je činjenica kako su slijepa i slabovidna djeca malo izložena procesu likovnosti zbog predrasuda kako je potreban isključivo vid da se osoba likovno izražava. Navedene predrasude kao i neznanja stručnjaka dovode do slabije organizacije likovne kulture, neprilagođavanja likovnih metoda djeci i mladima s oštećenjem vida te time zanemarivanju urođenih potreba ove populacije.

Likovno stvaralaštvo je aktivnost u koju se djeca uključuju od najranije dobi kako bi postigla osjećaj ugone, zadovoljstva i većeg samopouzdanja uz istovremeno osvještavanje vlastitih sposobnosti za kreiranje likovnog djela (crteža, modela u glini i slično). Također, ono najbitnije u procesu likovnosti jest igra i zabava kojom djeca uče, rastu i razvijaju se. Djeca s oštećenjem vida, iako zaključena za spontano započinjanje likovnog izražavanja i tehnike koje koriste videća djeca poput šaranja olovkom na papiru, u likovni svijet ulaze svojim tempom uz prilagođeni pristup i tehnike kojima im se otvaraju vrata likovnosti. O tome koliko će dijete doživljavati, biti upoznato, a time i uključeno u aktivnost likovnog stvaralaštva i u kojoj mjeri će postati svjesno svojeg kreativnog potencijala ovisi i o pristupu djetetove bliže okoline, stručnih suradnika i škole koji ga mogu potaknuti na daljnji napredak. Mali broj radova u Hrvatskoj se bavi ispitivanjem fenomena likovnosti kod osoba oštećena vida. Mogući su razlozi tome smanjena osviještenost društva o tome da i slijepi i slabovidni mogu uživati u ovom obliku umjetnosti. Neznanje dovodi do isključena sudjelovanja u likovnom izražavanju, stoga je potrebno prikazati kako se likovno izražavanje odvija u populaciji slijepih i slabovidnih. Ovaj rad nastoji otkriti koje su to tehnike kojima im se otvaraju vrata likovnosti, kako likovno izražavanje utječe na djecu i mlade s oštećenjem vida, kako oni doživljavaju likovno stvaralaštvo i koliko veliku ulogu u razvoju likovnog izričaja ima djetetova nastavna okolina. Kako bi se pronašli odgovori na navedena pitanja provedene su fokus grupe sa djecom i

mladima s oštećenjem vida unutar likovnih radionica koje pohađaju u Centru za odgoj i obrazovanje „Vinko Bek“.

10.2. Cilj istraživanja

Cilj istraživanja bio je dobiti uvid u doživljaj procesa likovnosti kod djece i mladih s oštećenjem vida, dobiti uvid u doživljaj likovnih radionica, otkrivanje izazova i subjektivnog dojma djece i mladih u procesu likovnog stvaralaštva u okolini u kojoj su upoznati i u kojoj im je prilagođen pristup likovnog stvaralaštva. Također, nastojao se dobiti i uvid u prednosti sudjelovanja u likovnim radionicama u kojima su prilagođene metode rada djeci i mladima s oštećenjem vida. Definirani su i neki podciljevi istraživanja:

1. Steći uvid u percepciju slijepe i slabovidne djece i mladih vezanu za sudjelovanje u likovnim radionicama u kojima im je prilagođen pristup i potican njihov kreativni potencijal
2. Dobiti uvid u prednosti i mane korištenja određenih likovnih tehnika te razloge sviđanja i/ili nesviđanja
3. Utvrditi ključne razlike u sudjelovanju na likovnom u redovnim školama i sudjelovanju na likovnim radionicama sa prilagođenim pristupom djeci i mladima s oštećenjem vida u COO „Vinko Bek“
4. Prikaz rada profesorice likovne kulture Tanje Parlov – slijed usvajanja likovnih elemenata kod djece i mladih s oštećenjem vida

10.3. Istraživačka pitanja

U skladu s problemom i ciljem istraživanja definirana su pitanja na koja se želi dobiti odgovor ovim istraživanjem:

- Doprinosi li proces samostalnog likovnog stvaralaštva osvještavanju vlastitih likovnih sposobnosti od djece i mladih s oštećenjem vida?
- Koje likovne tehnike djeca i mladi s oštećenjem vida rado biraju za vrijeme likovnih radionica i zašto?

- Na koji način pristup nastavnika i prilagodba metoda rada utječu na proces likovnog stvaralaštva kod djece i mladih s oštećenjem vida u redovnim školama i u prilagođenim likovnim radionicama COO „Vinko Bek“ ?

11. Metode istraživanja

11.1. Opis sudionika

U istraživanju je sudjelovalo 5 učenika osnovne škole i 5 učenika srednje škole koji pohađaju likovne radionice u COO Vinko Bek kod profesorice likovne umjetnosti Tanje Parlov jednom do dva puta tjedno. 5 učenika osnovne škole nisu učenici COO Vinko Bek već su djeca uključena u neke programe u COO Vinko Bek među kojima je i likovna radionica. Grupu osnovnoškolaca činile su dvije učenice i tri učenika u rasponu godina od sedam i pol do devet godina od kojih je jedan učenik kongenitalno slijep, a ostali su slabovidni. Grupu od 5 srednjoškolaca činilo je četvero srednjoškolaca i jedna srednjoškolka u rasponu godina od šesnaest do osamnaest godina. Dvoje učenika je slijepo - mladić koji je kongenitalno slijep i djevojka koja je kasnije izgubila vid. Ostalih troje učenika je slabovidno. Oni svi pohađaju COO Vinko Bek. Uzorak ispitanika je prigodan, kreiran na način da je unutar likovnih radionica u COO Vinko Bek predstavljen nacrt istraživanja te poslana suglasnost školi i roditeljima učenika kao poziv na dobrovoljno sudjelovanje u fokus grupi za potrebe istraživanja. Za potrebe fokus grupa izabrane su već formirane grupe učenika koje profesorica Parlov ima u svojim likovnim radionicama – dvije grupe od po tri osnovnoškolaca (jedan učenik je u obje grupe) i jedna grupa od petero srednjoškolaca.

11.2. Metode prikupljanja podataka

Korištena metoda prikupljanja podataka je metoda fokus grupe. Prema Skoko i Benković (2009) metoda fokus grupe jest kvalitativni oblik istraživanja koji uključuje grupnu diskusiju o nekoj zadanoj temi s ciljem poticanja dubinske rasprave kojom će se istražiti vrijednosti ili stavovi ispitanika prema nekom problemu ili temi, odnosno razumjeti i objasniti značenja, vjerovanja i kulturu koja utječe na osjećaje, stavove i ponašanja individua. U istraživanju su provedene tri fokus grupe, dvije s učenicima osnovne škole i jedna s učenicima srednje škole COO Vinko Bek. Provedene su u COO Vinko Bek u prostorijama likovnih radionica profesorice likovne kulture Tanje Parlov kroz mjesec travanj. Fokus grupe su provedene

odvojeno, zasebno s prvom grupom od troje osnovnoškolaca, zatim s drugom grupom od troje osnovnoškolaca te s grupom srednjoškolaca. Razgovori su trajali oko 45 minuta. Ključne riječi za razgovor u fokus grupama bile su doživljaj likovnosti i likovnih radionica, doživljaj likovnih tehnika koje se koriste na likovnim radionicama (koje vole najviše/koje najmanje), razlike u likovnom u redovnim školama i u COO Vinko Bek, motive likovnih radova, taktilno iskustvo i osjećaje koji se javljaju za vrijeme likovnog stvaralaštva. Pitanja koja su postavljena u razgovoru su:

- Koju likovnu tehniku/materijal najviše volite na likovnim radionicama?
- Koju likovnu tehniku najmanje volite ili vam je najgora/najteža za raditi s njom?
- Zašto volite dolaziti na likovni, što najviše volite ovdje?
- Što ne volite na likovnom, ima li nešto što vam je teško?
- Koja je razlika između likovnog koji imate u školi ili ste imali i likovnih radionica na koje idete u COO Vinko Bek?
- Što od motiva najviše volite prikazivati u radovima?
- Kako se osjećate na likovnom? Kakav je osjećaj vidjeti svoje radove na izložbi? Pomaže li vam likovni i na koji način da se opustite?
- Je li vam lakše opipati predmet pa ga onda oblikovati u glini?

11.3. Tijek provođenja istraživanja

Istraživanje je provedeno u prostorijama likovnih radionica profesorice Tanje Parlov u COO Vinko Bek. Fokus grupe sa učenicima osnovne i srednje škole provedene su kroz mjesec travanj 2023. godine. Najprije je poslana suglasnost ravnateljici COO Vinko Bek kako bi se odobrilo provođenje istraživanja, a zatim je kreirana suglasnost za roditelje učenika koji bi pristali dobrovoljno sudjelovati u istraživanju te ih je profesorica Parlov podijelila svojim učenicima. Nakon prikupljanja potpisanih suglasnosti započelo se sa fokus grupama. Grupe su već bile formirane odnosno provedeno je istraživanje unutar formiranih grupa učenika na likovnim radionicama.

11.3.1. Tijek provođenja fokus grupi s učenicima

Potpisivanjem suglasnosti, roditelji i učenici dobrovoljno su pristali na razgovor o temi doživljaja likovnosti. Prije razgovora učenici su se upoznali sa istraživačem i svrhom istraživanja. Napomenuto im je i korištenje diktafona za potrebe prikupljanja što boljih informacija te su ga imali priliku proučiti ukoliko su bili zainteresirani. Nadalje, uz razloge

potrebe snimanja razgovora naglašen im je i način obrade podataka, mogućnost odustajanja i zaštita anonimnosti. Također, spomenuto je i kako nisu dužni odgovarati na pitanja ukoliko nemaju odgovor ili ne žele odgovoriti kao i to da što god kažu je dobar odgovor i da se ne ustručavaju odgovoriti na pitanje jer ne postoje pogrešni i točni odgovori u ovom razgovoru. Prije početka snimanja zamoljeni su za tišinu i ne upadanje drugome u riječ već čekanje na svoj red. Provođenje fokus grupi prošlo je bez smetnji. Učenici su pokazali interes za temu, sami su započinjali razgovor o temama koje još u razgovoru ne bi pitala te su u razgovoru spomenuli i meni korisne tvrdnje koje nisam pitala. Obzirom da je fokus grupa provedena u prirodnom okruženju učenika, u njihovim uobičajenim likovnim grupama bez osjećaja da je formirana neka nova grupa prevladavala je opuštena i pozitivna atmosfera ispunjena smijehom. Opuštena atmosfera doprinijela je većoj motivaciji učenika, većoj otvorenosti u razgovoru o likovnosti. Kako su jedni druge slušali što govore, veća motivacija doprinijela je i međusobnom nadopunjavanju i željom da svatko kaže sve što želi. Uz razgovor svaki je učenik dobio potrebu pokazati mi svoje radove u glini i papirnoj kaši te su ih s ponosom stavljali na stol kad bi razgovor krenuo u smjeru likovnih radova i gline. Pozitivna atmosfera ostala je prisutna i nakon snimanja te im je izražena zahvala na dobrovoljnom sudjelovanju u razgovoru i dijeljenju vlastitih mišljenja i iskustava.

11.4. Etički aspekti istraživanja

Za vrijeme provođenja istraživanja poštovana su sljedeća etička načela: učenici kao i njihovi roditelji bili su informirani o svrsi, temi i ciljevima istraživanja, načinu provođenja fokus grupe uz snimanje razgovora diktafonom, povjerljivosti i anonimnosti podataka te mogućnosti odustajanja sudjelovanja u fokus grupi.

11.5. Metode obrade podataka

Analiza rezultata uključivala je postupak prikupljanja dojmova, analizu transkripata i kodiranje podataka. Nakon prikupljanja dojmova, snimani razgovori su preslušani i prepisivani nakon čega je uslijedila analiza podataka. Za analizu podataka korištena je tematska analiza. Na temelju odgovora na pitanja u fokus grupama, izjave učenika su pretvorene u kodove, a kodovi su povezani u teme.

12. Rezultati i diskusija

Teme i kodovi formirani su tematskom analizom podataka. Rezultati će biti prikazani po temama. U nastavku se nalazi prikaz rezultata fokus grupa s učenicima te prikaz dobivenih tema. Kodiranje s izvornim tekstom nalazi se u prilogu na kraju rada (Prilog: Kodiranje teksta)

12.1. Rezultati fokus grupa s učenicima

U nastavku se nalazi prikaz rezultata fokus grupe s učenicima osnovne i srednje škole te prikaz zajedničkih tema i kategorija. Analizom su dobivene iduće teme: doživljaj likovnih tehnika, doživljaj likovnih radionica, razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnim radionicama u COO „Vinko Bek“, motivi likovnog stvaralaštva, osjećaji i taktilno i proprioceptivno iskustvo u likovnom stvaralaštvu.

DOŽIVLJAJ LIKOVNIH TEHNIKA

Tema Doživljaj likovnih tehnika uključuje iduće kodove:

- Pozitivne i negativne senzoričke karakteristike gline
- Poteškoće u oblikovanju tijela u glini
- Negativne senzoričke karakteristike papirne kaše
- Negativne karakteristike pastela i bojica
- Zahtjevnost korištenja likovnih tehnika

Doživljaj likovnih tehnika kod učenika i osnovne i srednje škole je različit. Većina učenika kao omiljenu tehniku navodi rad s glinom, a kao glavni razlog tome jest pozitivno senzoričko iskustvo odnosno taktilni osjet gline – rad s prstima (*„Najviše volim ono što se stišće, kad si živčan pa da se stišće i smiriš se.“*), modeliranje, opip kreiranog modela vlastitog tijela, životinja, motiva iz prirode. Jedan učenik izrazio je nezadovoljstvo rada s glinom te kao glavni razlog navodi negativno senzoričko iskustvo odnosno neugodan taktilni osjet gline i uprljane ruke nakon modeliranja s glinom. Nadalje, većina učenika kao najmanje dragu tehniku navodi papirnu kašu zbog njezinih senzoričkih svojstava – neugodan miris. Nešto manji broj učenika kao problematične tehnike navode korištenje pastela koje ostavljaju masne tragove i bojice zbog brzine kojom obojaju rad bojicama. Iako je većina učenika oduševljena radom s glinom, pokazalo se kako upravo najviše poteškoća imaju u modeliranju s glinom – konkretnije u

modeliranju dijelova tijela, spajanju dijelova tijela , određivanje adekvatne veličine i oblika određenog dijela tijela („Kod oblikovanja sebe u kipiću mi je najteže bilo oblikovati tijelo i trbuh jer uvijek prekratko napravim.“)

Tablica 1. i 2. Izjave učenika i kodovi na temu doživljaj likovnih tehnika

1. Koju likovnu tehniku/materijal najviše volite na likovnim radionicama?

Izjave učenika	Kodovi	Teme
Najviše volim ono što se <u>stišće</u> , kad si živčan pa <u>da se stišće i smiriš se</u> .	Pozitivne senzoričke karakteristike gline	Doživljaj likovnih tehnika
Sa bojicama je najlakše raditi ali ih onda nitko <u>ne može opipati</u> , ali <u>glinu i papirnu kašu se može opipati</u> . Ja više volim kada se <u>može opipati slika</u> . Glinu volim oblikovati.	Pozitivne senzoričke karakteristike gline Nedostatak rada s bojicama	Doživljaj likovnih tehnika
Glina mi je super, kao klinac sam jako volio raditi s glinom i plastelin samo se plastelin brzo raspadne	Pozitivne senzoričke karakteristike gline	Doživljaj likovnih tehnika
Pa zapravo kad radim sa kašom je to većinom ona na platnu, a sa <u>glinom možeš uzeti u ruke, zbog toga i glazirati se može</u> .	Pozitivne senzoričke karakteristike gline	Doživljaj likovnih tehnika

2. Koju likovnu tehniku najmanje volite ili vam je najgora/najteža za raditi s njom?

Izjave učenika	Kodovi	Teme
Ja ne volim papirnu kašu, <u>fuj, to smrdi, to smrdi ko vrag</u> .	Negativne senzoričke karakteristike papirne kaše	Doživljaj likovnih tehnika
Pa s kašom mi se <u>gadi i dođe mi na povraćanje</u> . Još uz to i <u>smrdi</u> . <u>Meni smeta miris kaše</u> .	Negativne senzoričke karakteristike papirne kaše	Doživljaj likovnih tehnika
Ne volim baš pastele jer <u>one ostavljaju tragove i mrljaju se</u> .	Negativne karakteristike pastela	Doživljaj likovnih tehnika
Glinu ne volim baš, <u>uprljam se pa mi se to ne sviđa</u> . Bilo mi je <u>teško napraviti sebe u</u>	Negativne senzoričke karakteristike gline Teškoće kod oblikovanja tijela u glini	Doživljaj likovnih tehnika

<u>glini, ali profesorica Tanja sve olakša.</u>	Pristupačnost nastavnika	Doživljaj likovnih radionica Razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnih radionica u COO Vinko Bek
S vodenim bojama jer mogu malo crtati malo bojati, a <u>najmanje volim s drvenim bojicama, ne sviđaju mi se, spor sam sa njima .</u>	Nedostatak rada s bojicama	Doživljaj likovnih tehnika

DOŽIVLJAJ LIKOVNIH RADIONICA

Tema Doživljaj likovnih radionica sadrži iduće kodove:

- Razlozi dolaska na likovne radionice
- Što vole na likovnim radionicama
- Što ne vole na likovnim radionicama

Većina učenika kao glavni razlog dolaska na likovne radionice navodi osjećaj opuštenosti za vrijeme boravka u likovnim grupama. Isto tako, jedan od glavnih razloga osobito u grupi srednjoškolaca jest profesorica Tanja Parlov odnosno njezina pristupačnost, njezin podržavajući pristup u podučavanju djece OV likovnom stvaralaštvu te njezina sposobnost da prepozna i izvuče iz učenika njihov kreativni potencijal („*dolazio sam radi profesorice, volio sam s njom pričati.*“). Srednjoškolci su naveli kako uživaju u razgovoru s profesoricom za vrijeme izvršavanja likovnog zadatka. Nesviđanje dolaska na likovne radionice je odgovor koji se najmanje javljao, više se javljao u obliku poteškoća. Manji problemi koji su razlog nesviđanja likovnih radionica kod nekih učenika su nedostatak vremena za dovršavanje radova i poteškoće u modeliranju vlastitog tijela u glini („*Bojim se da neću stići napraviti crtež do kraja pa zato nekad ne volim likovni.*“). No, to se više pokazalo kao poteškoća u korištenju određene tehnike nego razlog nesviđanja dolaska na likovni. Većina učenika je iskazala kako od svih slobodnih aktivnosti najviše vole doći na likovni zbog profesorice i druženja s prijateljima.

Tablica 3. i 4. Izjave učenika i kodovi na teme Doživljaj likovnih radionica, Doživljaj likovnih tehnika i Razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnim radionicama u COO Vinko Bek

3. Zašto volite dolaziti na likovni, što najviše volite ovdje?

Izjave učenika	Kodovi	Teme
Zapravo i <u>zbog profesorice</u> jer malo je takvih profesora s kojima možeš normalno pričati i normalno se ponašaju.	Dobar pristup nastavnika	Doživljaj likovnih radionica Razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnim radionicama u COO Vinko Bek
Najviše sam volio raditi s glinom, bilo mi je zanimljivo, volio sam neke stvari, <u>dolazio sam radi profesorice, volio sam s njom pričati.</u> Zato što mogu raditi što ja hoću što se tiče životinja npr. <u>nema ko u osnovnoj da mi kažu napravi to i to ili da olovku u ruke i kaže evo nacrtaj i obojaj..</u>	Pristupačnost nastavnika Pristupačnost i zainteresiranost nastavnika	Doživljaj likovnih radionica Razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnim radionicama u COO Vinko Bek
Tako ja isto, ja sam tu <u>više tak radi druženja..</u>	Druženje s prijateljima	Doživljaj likovnih radionica

4.Što ne volite na likovnom, ima li nešto što vam je teško?

Izjave učenika	Kodovi	Teme
<u>Bojim se da neću stići napraviti crtež do kraja</u> pa zato nekad ne volim likovni . To što ne stignem dovršiti rad nekad <u>to me i naljuti.</u>	Nedostatak vremena	Doživljaj likovnih radionica Osjećaji za vrijeme stvaralaštva
Ja baš ne volim likovni, meni je ovo s magnetnom pločom najbolje <u>jer je najlakše.</u>	Zahtjevnost tehnika	Doživljaj likovnih radionica Doživljaj likovnih tehnika
<u>Najteže mi je napraviti oči u glini,</u> zato što fulam jedno oko jedna strana drugo druga pa mi <u>profesorica mi pomogne,</u> oko lijepljenja i ako ne zalijepim dobro..	Poteškoće u oblikovanju tijela u glini Pristupačnost nastavnika	Doživljaj likovnih tehnika Doživljaj likovnih radionica

Bilo mi je teško oblikovati <u>tijelo sebe s mikrofonom</u> , ali uz pomoć profesorice sam uspio	Poteškoće u oblikovanju tijela u glini Pristupačnost nastavnika – pomaganje Osjećaj uspjeha	Doživljaj likovnih radionica Osjećaji za vrijeme stvaralaštva
Kod oblikovanja sebe u kipiću mi je <u>najteže bilo oblikovati tijelo i trbuh jer uvijek prekratko napravim.</u>	Poteškoće u oblikovanju tijela u glini	Doživljaj likovnih radionica
Kod oblikovanja sebe u kipiću mi je najteže bilo oblikovati tijelo i trbuh jer uvijek prekratko napravim. <u>Meni nogu jer je predugačka.</u> <u>Meni stopala, jer uvijek trebam puno gline da ispadnu dobro.</u>	Poteškoće u oblikovanju tijela u glini	Doživljaj likovnih tehnika Doživljaj likovnih radionica
Za sad mi je dobro, <u>nekad mi se spava</u> al nekad mi je super.	Fiziološke potrebe učenika	Doživljaj likovnih radionica

RAZLIKE U LIKOVNOJ KULTURI U REDOVNOJ ŠKOLI I LIKOVNIH RADIONICA U COO VINKO BEK

U temi „Razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnih radionica u COO Vinko Bek“ nalaze se idući kodovi:

- Pristup nastavnika
- Raznovrsnost likovnih tehnika
- Nestrukturiranost nastave likovne kulture u redovnim školama te neprilagođenost slijepim učenicima

Od svih slijepih učenika u fokus grupama svo troje kao najveću razliku likovnog u redovnoj školi i u COO Vinko Bek navode nestrukturiranost i neprilagođenost nastave likovne kulture slijepim učenicima u redovnoj školi kao najveći problem („*Tamo sam samo čekao kraj sata. Nešto s koncem smo radili.*“). Kroz govor tijela prepoznata je frustriranost poklanjanjem ocjena bez uloženog truda u likovnom stvaralaštvu, nepoticanjem njihovog kreativnog potencijala i nepružanjem mogućnosti da se u redovnoj školi likovno izraze kao i drugi učenici („*U osnovnoj je to sve bilo samo ocjenjivanje tek tolko da dobim ocjenu a ne radim ništa.*“). Iz tvrdnji se može zaključiti kako su bili izolirani iz aktivnosti na likovnom ili su one prilagođene na pogrešan način. Također, pokazalo se da u redovnim školama ne postoji struktura već se učenicima daje

sloboda u sudjelovanju na nastavi („...*mogli smo raditi što hoćemo, sjedili, slušali pjesme neki su radili.*“). Nastavnici redovnih škola nisu educirani za provođenje odgovarajućih prilagodbi na nastavi za slijepe i slabovidne učenike zbog čega oni bivaju isključeni i zakinuti za kreativno stvaralaštvo. Svi ispitanici su naveli kako im se likovni u COO Vinko Bek više sviđa nego u redovnoj školi zbog pristupačne profesorice i prilagođenog likovnog te raznovrsnosti tehnika i znanja koje dobivaju – korištenje gline, papirne kaše, boja za keramiku, učenje o prostornim odnosima, oblicima odnosno postupno učenje o procesu nastanka crteža i umjetničkog djela.

Tablica 5. Izjave učenika i kodovi na temu razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnih radionica u COO Vinko Bek

5. Koja je razlika između likovnog koji imate u školi ili ste imali i likovnih radionica na koje idete u COO Vinko Bek

Izjave učenika	Kodovi	Teme
Npr. nema ko u osnovnoj <u>da mi kažu napravi to i to ili da olovku u ruke i kaže evo nacrtaj i obojaj.</u>	Nezainteresiranost nastavnika redovnih škola	Razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnih radionica u COO Vinko Bek
<u>Radili jesmo, ali u manjim količinama, mogli smo raditi što hoćemo, sjedili, slušali pjesme neki su radili.</u>	Nestrukturiranost nastave likovne kulture u redovnim školama	Razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnih radionica u COO Vinko Bek
Čak mi se ovdje likovni sviđa više nego u Šibeniku.. <u>Tamo sam samo čekao kraj sata. Nešto s koncem smo radili. U mojoj školi je problem što mi da u e- dnevnik 5 čisto da se nađe petica tamo. U osnovnoj je to sve bilo samo ocjenjivanje tek tolko da dobim ocjenu a ne radim ništa.</u>	Neprilagođenost likovne kulture slijepim učenicima Ocjenjivanje bez truda-poklanjanje ocjena	Razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnih radionica u COO Vinko Bek
<u>Ovdje jer je u školi učiteljica stroga. I ovdje smo svi zajedno.</u>	Pristup nastavnika Druženje s prijateljima	Razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnih radionica u COO Vinko Bek
Meni ovaj jer <u>tu radimo sa svime</u> , a u školi samo s akvarelom.	Raznovrsnost likovnih tehnika	Razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnih radionica u COO Vinko Bek

<u>Tu je bolje jer imamo više stvari, a u školi ako nemamo svoje stvari ne možemo uzeti od drugih.</u>	Raznovrsnost likovnih tehnika	Razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnih radionica u COO Vinko Bek
--	-------------------------------	--

MOTIVI U RADOVIMA

Tema „Motivi u radovima“ sadrži kodove:

- Realistični prikaz motiva
- Nerealistično obojani motivi
- Prikaz motiva u bojama

Učenici srednje i osnovne škole u svojim radovima kod satova slobodnog stvaralaštva najčešće prikazuju sebe sa obitelji, prijateljima ili omiljenim životinjama i kućnim ljubimcima na mjestima koja su im ugodna i koja vole – igralište, park i slično. Stoga su najčešće prikazani motivi oni koji su im u životu trenutno važni – lik vlastitog tijela, cvijeće, kućice, životinje (pas, konj). Učenici srednje škole veće značenje pridaju realističnim bojama objekata i/ili pojava u svojim radovima, životinje prikazuju u stvarnim bojama. Također, pokazalo se kako unatoč gubitku vida učenica koja je kasnije oslijepljena i dalje koristi boje u svojim radovima i pridaje im značenja na temelju sjećanja („...i iste je te boje zato sam tražila profesoricu da ona oboja jer da sam ja bojala ne bi tako ispalo.“). Djeca osnovnoškolskog uzrasta imaju veću tendenciju obojati motive u radovima u boje u kojima se ti motivi ne pojavljuju u prirodi odnosno nerealistično ih oboje.

Tablica 6. Izjave učenika i kodovi na temu Motivi u radovima

6. Što od motiva najviše volite prikazivati u radovima? Volite li koristiti boje u svojim radovima i koliko vam znače?

Izjave učenika	Kodovi	Teme
Tamo sam <u>isto konja radila</u> , tamo mi je bilo bez veze jer smo radili jedan na jedan geometrijske likove, <u>više volim realistične likove npr konje..</u>	Realistični motivi - životinje	Motivi u radovima
<u>Sebe, mačku, životinje</u>	Realistični motivi	Motivi u radovima
<u>Pa sebe, prijatelje, cvijeće, jako dobro glave crtam, svog psa. Cvjetice i sebe u glini i u svemu. Kućice nekakve.</u>	Realistični motivi	Motivi u radovima

<u>Životinje najviše volim bojati i to u šareno .</u>	Realistični motivi nerealistične boje šarene boje značenje boja	Motivi u radovima
Moj pas, ja kod kuće imam njemačkog ovčara i ima dvije godine i <u>iste je te boje zato sam tražila profesoricu da ona oboja jer da sam ja bojala ne bi tako ispalo..</u>	Značenje boja unatoč sljepoći	Motivi u radovima

OSJEĆAJI ZA VRIJEME LIKOVNOG STVARALAŠTVA

Tema „Osjećaji za vrijeme likovnog stvaralaštva“ izvedena je iz tvrdnji ispitanika te se sastoji od kodova:

- Osjećaj ponosa
- Pozitivni osjećaji
- Negativni osjećaji

Gotovo svi učenici iskazali su kako za vrijeme likovnih radionica imaju pozitivne osjećaje – sreće, opuštenosti, uživanja i ponosa. Kroz obradu iskazanih tvrdnji proizlazi da većina učenika stječe veći osjećaj samopouzdanja za vrijeme sudjelovanja na likovnim radionicama zato što im se ne poklanjaju ocjene kao u redovnoj školi te zato što aktivno sudjeluju u likovnom procesu te na kraju imaju uvid u vlastiti rad. Likovni radovi doprinose osvještavanju vlastitih sposobnosti i osjećaju ponosa jer su sami uz pomoć poticajnog profesora stvorili umjetničko djelo kakvo stvaraju i njihovu videći vršnjaci, pa čak i bolja („...i koliko god tebi to izgleda obično, lijepo je znati da neki ljudi ne misle tako, da je nekim ljudima to lijepo.. osjećam se ponosno.“), (...“tu sam sliku na fejs stavio te pepeljare...“). Pozitivni osjećaji povezani su i sa korištenim likovnim tehnikama među kojima glina doprinosi osjećaju senzoričke ugone, ali i osvještavanju vlastite slike tijela kroz oblikovanje sebe u glini. Negativni osjećaji javljaju se znatno manje, među njima su ljutnja i frustracija uzrokovane nedostatkom vremena za dovršavanje radova ili zahtjevnošću određene likovne tehnike – npr. nespretnost kod spajanja dijelova tijela u glini.

Tablica 7. Izjave učenika i kodovi na temu Osjećaji

7. Kako se osjećate na likovnom? Kakav je osjećaj vidjeti svoje radove na izložbi? Pomaže li vam likovni i na koji način da se opustite?

Izjave učenika	Kodovi	Teme
Najviše volim ono <u>što se stišće</u> , kad si živčan pa <u>da se stišće i smiriš se</u> .	Pozitivne senzoričke karakteristike gline Osjećaj ugone	Doživljaj likovnih tehnika Osjećaji za vrijeme likovnog stvaralaštva
Ja sam tu <u>da se opustim</u> , kaj dobijem odradim, <u>briga mene ja se opuštam</u> ..	Osjećaj ugone	Osjećaji za vrijeme likovnog stvaralaštva
A joj, super, znaš da nije bezveze tamo završio..i koliko god tebi to izgleda obično, lijepo je znati da neki ljudi ne misle tako, da je nekim ljudima to lijepo.. <u>osjećam se ponosno</u> (pitanje o radovima na izložbi)	Osjećaj samopouzdanja i ponosa	Osjećaji za vrijeme likovnog stvaralaštva
Ali pepeljara, <u>tu sam sliku na fejs stavio te pepeljare</u> ..	Ponos na svoje radove	Osjećaji za vrijeme likovnog stvaralaštva
Likovni ovdje mi pomaže <u>da se bolje osjećam</u> , to što sam na likovnom i <u>sam radim od gline</u> . U osnovnoj je to sve bilo samo ocjenjivanje tek <u>tolko da dobim ocjenu a ne radim ništa</u> .	Veće samopouzdanje Pozitivni osjećaji Osvještavanje vlastitih sposobnosti Poklanjanje ocjena	Osjećaji za vrijeme likovnog stvaralaštva Razlike u likovnoj kulturi u redovnoj školi i likovnih radionica u COO Vinko Bek
Smiruje me rad s glinom.	Osjećaj ugone	Osjećaji za vrijeme likovnog stvaralaštva
To što ne stignem dovršiti rad nekad <u>to me i naljuti</u> .	Osjećaj ljutnje zbog nedostatka vremena	Osjećaji za vrijeme likovnog stvaralaštva
Nekad glumim da sam bolestan, ne volim likovni baš. <u>Malo mi je teško. I ponekad sam malo ljut</u> na likovnom... Malo uživam, malo..	Zahtjevnost tehnika za slijepo dijete Osjećaj ljutnje	Doživljaj likovnih tehnika Osjećaji za vrijeme likovnog stvaralaštva

TAKTILNO I PROPRIOCEPTIVNO ISKUSTVO

Iz obrade podataka proizašla je i tema taktilnog i proprioceptivnog iskustva koja ukazuje na to kako se učenici osobito slijepi znatno oslanjaju na taktilno iskustvo s glinom pri likovnom stvaralaštvu. Taktilno istraživanje vlastitih dijelova tijela, opipavanje lica, očiju, nosa, ruku i

nogu, probavanje određenih položaja tijela znatno olakšava proces kreiranja kipića vlastitog tijela u glini u različitim položajima, oblikovanje vlastitog lica pomoću magnetne ploče „točka-crta-crtež“ te samim time i osvještavanje vlastitog tijela i stvaranje slike o vlastitom tijelu („*Lakše mi je prvo opipati svoje tijelo pa napraviti to u glini. Tako sam prvo opipao svoje ruke da napravim svog lika u glini.*“).

Tablica 8: Izjave učenika i kodovi na temu taktilno i proprioceptivno iskustvo

8. Je li vam lakše opipati predmet pa ga onda oblikovati u glini?

Izjave učenika	Kodovi	Teme
Lakše mi je <u>prvo opipati svoje tijelo pa napraviti to u glini.</u> Tako sam prvo opipao svoje ruke da napravim svog lika u glini.	Taktilno istraživanje prije likovnog procesa	Taktilno i proprioceptivno iskustvo
Ja <u>sam prvo stala</u> i napravila tu pozu i onda sam napravila kopiju sebe u toj pozici.	Proprioceptivno iskustvo	Taktilno i proprioceptivno iskustvo

12.2. Analiza rezultata i diskusija

Prvi dio diskusije biti će formiran na temelju odgovora na postavljena istraživačka pitanja, dok će se u drugom dijelu navesti promišljanja o nastalim rezultatima i mogućim preporukama u odnosu na istraživanu problematiku. Na početku istraživanja postavljena su istraživačka pitanja u odnosu na to doprinosi li proces samostalnog likovnog stvaralaštva osvještavanju vlastitih sposobnosti kod učenika s OV, koje likovne tehnike rado biraju i razloge odabira te utječu li pristup nastavnika i prilagodba metoda rada na proces likovnog stvaralaštva u redovnoj školi i u COO Vinko Bek.

- Doprinosi li proces samostalnog likovnog stvaralaštva osvještavanju vlastitih likovnih sposobnosti kod djece i mladih s oštećenjem vida?

Rezultati pokazuju kako i djeca i mladi s oštećenjem vida pozitivno vrednuju vrijeme izdvojeno na likovnim radionicama. Kao najčešći razlozi dolaska navode se pozitivna atmosfera, dobar pristup profesorice, prilagođene metode učenja i likovnog stvaralaštva, druženje s prijateljima i osjećaj opuštenosti. Također, samostalno likovno stvaralaštvo doprinosi većem samopouzdanju slijepe i slabovidne djece time što imaju uvid u rad koji su

napravili vlastitim rukama uz slabiji ili uz nedostatak vida, a koji je na razini učenika bez oštećenja vida pa čak i bolji. Uz veće samopouzdanje („ *Likovni ovdje mi pomaže da se bolje osjećam, to što sam na likovnom i sam radim od gline...* “) javlja se i osjećaj ponosa na vlastite likovne sposobnosti koje su poticane kroz likovne radionice u COO Vinko Bek. Negativan osjećaj dolaska na likovne radionice povezan je najviše sa umorom zbog ranih sati u kojima se one odvijaju te ponekad zbog nedostatka vremena za dovršavanje radova.

- Koje likovne tehnike djeca i mladi s oštećenjem vida rado biraju za vrijeme likovnih radionica i zašto?

Rezultati pokazuju kako većina učenika voli rad s glinom zbog njezinih ugodnih senzoričkih karakteristika odnosno mogućnosti da se njome taktilno manipulira, oblikuje i modelira. Osjet gline pod prstima doprinosi osjećaju opuštenosti te i djeca i mladi navode kako je upravo ovo tehnika s kojom imaju najmanje problema i u kojoj najviše uživaju jer glina kao materijal ima veliki potencijal da se od nje stvaraju različiti umjetnički radovi. Od radova u glini, pa tako i u crtežu učenici rado prikazuju sebe u svojim omiljenim aktivnostima, hobijima, prikazuju svoju obitelj ili svoje omiljene životinje. Samo je jedan učenik izjavio kako mu smeta miris gline i zaprljane ruke nakon rada s glinom. Iako su izjavili kako uživaju u procesu modeliranja gline, upravo je glina navedena kao izvor poteškoća u oblikovanju, modeliranju i spajanju oblikovanih dijelova. Od preostalih likovnih tehnika koje se koriste, a to su: papirna kaša, akrilne boje, vodene boje, bojice, paste, metalna ploča točka-crta-crtež... nekolicina učenika je navela kako ne vole rad sa papirnom kašom zbog njezinih negativnih senzoričkih karakteristika odnosno zbog intenzivnog mirisa i uprljanih ruku. Poteškoće se javljaju i kod korištenja pastela koje se mrljaju. Prethodno taktilno iskustvo sa stvarnim predmetima i oblicima je ono što doprinosi lakšem stvaralaštvu i oblikovanju sebe u glini.

- Na koji način pristup nastavnika i prilagodba metoda rada utječu na proces likovnog stvaralaštva kod djece i mladih s oštećenjem vida u redovnim školama i u prilagođenim likovnim radionicama COO „Vinko Bek“ ?

Rezultati upućuju na smanjenu, gotovo nepostojeću prilagođenost nastave likovne kulture slijepim i slabovidnim učenicima u redovnim školama. Većina polaznika likovnih radionica u COO Vinko Bek koji su pohađali ili pohađaju redovne osnovne škole navode kako na nastavi likovne kulture nisu sudjelovali ravnopravno kao i ostali videći učenici te kako su im ocjene iz

ovog predmeta poklanjane bez ikakvog uratka. Osim toga, njihov kreativni potencijal nije potican u ovakvom okruženju te nisu bili svjesni vlastitih likovnih sposobnosti do dolaska u COO Vinko Bek. Kao što je i navedeno jedan od razloga dolaska na likovne radionice u COO Vinko Bek su ponajprije tehnike rada i način komunikacije s učenicima koji koristi profesorica Tanja Parlov te na taj način u svojim prostorijama osigurava ugodnu i pozitivnu atmosferu za rad. Njezin prilagođen pristup likovnom izražavanju od slijepe i slabovidne djece stvara male i velike umjetnike sa djelima koja prelaze stereotipe društva o nepostojećim likovnim sposobnostima slijepe i slabovidne djece. Uz svoj pristup osvještava i učenicima s oštećenjem vida i videćoj populaciji kako slijepa i slabovidna djeca u sebi imaju sposobnost likovnog izražavanja koju treba njegovati i na adekvatan način pobuditi. Također, razbija mitove o tome da je potreban samo papir i olovka kako bi se učenik likovno izražavao te im pruža različite likovne tehnike kojima mogu pokazivati svoj talent među kojima je i najviše korištena glina. Ovakav način rada doprinosi većem osjećaju samopouzdanja slijepe i slabovidne djece te osvještavanju sposobnosti likovnog izražavanja. Djeca koja su došla iz redovne škole nisu imala ideju kako se likovno izraziti te se pokazalo koliko im je likovni jezik nerazvijen i siromašan u odnosu na dob. To je rezultiralo i teškoćama u oblikovanju i modeliranju gline te spajanju glinenih masa i nerazumijevanju naloga.

12.3. Preporuke

Iz navedene diskusije vidljiva je potreba za boljom prilagodbom nastave likovne kulture u redovnim školama, potreba za boljom edukacijom nastavnika u pristupu slijepoj i slabovidnoj djeci. Postoje načini kako ih uključiti u nastavu likovne kulture, a dokaz tome je i rad profesorice likovne kulture Tanje Parlov. Nastavnici u redovnim školama trebali bi pridati više pažnje djeci s oštećenjem vida te osim olovke i papira osigurati različite likovne tehnike kojima bi se učenici mogli likovno izraziti. Također, potrebno je dijete s oštećenjem vida upoznati sa prostornim odnosima, dati mu mogućnost da istraži objekte i oblike oko sebe kako bi se moglo na temelju toga kreativno izraziti. Nadalje, potrebno im je pružati podršku u procesima korištenja određenih likovnih tehnika, razgovarati s njima o likovnom procesu, verbalizirati i opisivati ono što se stvara i tako razvijati likovni vokabular.

13. Prikaz rada profesorice Tanje Parlov - slijed usvajanja likovnih elemenata kod djece i mladih s oštećenjem vida

U ovom poglavlju biti će predstavljen rad profesorice Tanje Parlov likovne kulture u Centru za odgoj i obrazovanje Vinko Bek u likovnim radionicama sa djecom i mladima s oštećenjem vida. Prikaz rada obuhvaća opis faza kroz koje svako dijete prolazi uključivanjem u radionice počevši od prostora pa sve to izražavanja točkom i crtom. Faze je osmislila profesorica Parlov i na temelju svog formalnog obrazovanja tehnike likovnog izražavanja prilagodila populaciji osoba oštećena vida kako bi ostalim stručnjacima, likovnim pedagogima, učiteljima i profesorima pokazala način na koji se slijepi i slabovidni mogu uključiti u likovni svijet.

Usvajanje likovnih elemenata kod videće djece započinje točkom i crtom, što je početak crteža, ali to nije početak spoznaje o sebi, prostoru i svijetu koji nas okružuje. Likovno izražavanje je više od povlačenja linija na papiru i korištenja jednog pribora, ono obuhvaća upotrebu različitih likovnih sredstava i tehnika kojima se osoba može likovno izražavati. Parlov (2015) u radu sa slijepom i slabovidnom djecom započinje od prostornih elemenata, prvo od upoznavanja sebe, osvještavanja vlastitog tijela u odnosu na prostor. Nakon upoznavanja prostora, učenici upoznaju oblike koji ih svakodnevno okružuju. Postepeno prelaze na istraživanje i upoznavanje opipljivih površina. Sposobnost definiranja prostora i položaja vlastitog tijela u prostoru kao i definiranje površina tijela i oblika oko nas dovodi do spremnosti na usvajanje elementa boja. Budući da su boje isključivo vizualni element, za njihovu svjesnost kod slijepih nužan je očuvan podražaj svjetla. Kod potpune sljepoće boja je zanemariv element jer je iskustvo boje kongenitalno slijepim osobama nepoznato iskustvo. Nakon svladavanja prostornih elemenata, Parlov (2015) prelazi na plohu papira na kojoj se može prikazati dvodimenzionalni prikaz prostora. Za prijelaz na dvodimenzionalno važno je upoznati likove koji su prethodno upoznati u trodimenzionalnom obliku, kao tijela – učenik najprije taktilno istražuje trodimenzionalnu kuglu, a zatim upoznaje dvodimenzionalni prikaz kruga. Završni korak u razvoju likovnog izraza, koji je kod videćih prvi korak, jest upoznavanje točke i crte. „ Ono na čemu ja inzistiram je redoslijed jer doista ne možemo slijepom djetetu ponuditi točku i crtu, a da prije toga nismo definirali prostor i oblike u prostoru“ (Parlov, 2015, str. 6).

13.1. Prostor

Usvajanje likovnih elemenata započinje upoznavanjem prostora. Videći ulaskom u prostoriju spontano i nesvjesno prikupljaju veliku količinu informacija koji slijepih jednim dodirom ne mogu obuhvatiti: izgled prostora, količina i izgled određenih predmeta u prostoru te ostali detalji u njemu. Osobe oštećena vida informacije o prostoru, osobito slijepi dobivaju putem drugih osjetila – pomoću zvuka mogu odrediti gdje se nalaze, dodirom mogu opipati manje predmete koji ih okružuju, no njima ne mogu obuhvatiti prostor u cjelini, „na prvi pogled“ kao što se to može osjetilom vida. Analitički dodir odnosi se na pokret kojim se slijedi kontura predmeta i nju koriste slijepi u percepciji oblika i prostornih odnosa (Stančić, 1991) pri čemu slijepa osoba dobiva percepciju oblika i prostornih odnosa većih predmeta. Djecu s oštećenjem vida bitno je osvijestiti da se oni nalaze u samom prostoru dok ga percipiraju, približiti im osjećaj boravka u prostoru koji nas svakodnevno okružuje i koji ima svoje rubove, strop, pod, upoznati ih s razlikom između unutarnjeg prostora koji štiti od vremenskih nepogoda i vanjskog koji pruža slobodu kretanja i istraživanja prirode. Parlov djecu s unutarnjim prostorom upoznaje ulaskom u veću kartonsku kutiju kako bi kod njih osvijestila da se prostor doživljava iznutra, odnosno da su oni u njemu, a ne pokraj ili izvan njega. Na taj način kroz igru osvještavaju prostor koji može biti veliki ili mali, unutarnji ili vanjski, puni ili prazni. Na sličan način pokušati će im se dočarati i približiti zamišljanje granice neba i zemlje. Za slijepu djecu prostor je nepoznato iskustvo dok ga se ne počne taktilno istraživati, on je za njega velik koliko su mu dugačke ruke i koliko rukama može dosegnuti (Parlov, 2015). Kutija predstavlja unutarnji prostor koji dijete može osjetiti cijelim tijelom sa svih strana – „pod“ ispod sebe, „strop“ iznad sebe, dolje, lijevo i desno – poput zidova u kućanskim prostorijama. Tako slijepo dijete stvara svijest o vlastitom tijelu u prostoru koje je izvan dosega njegovog vida i istovremeno stvara osjećaj sigurnosti i ugone unutar prostora u kojem boravi. Nakon izlaska iz kutije Parlov (2015) dijete vodi kroz cijelu prostoriju u kojoj trenutno boravi. Vanjski prostor upoznaje se kroz direktno iskustvo najprije kroz upoznavanje manjih prostora u prirodi u kojima dijete svakodnevno boravi s ciljem spoznaje same planete zemlje, livada, parkova i elemenata koji se nalaze u vanjskim prostorijama poput trave, drveća, cvijeća i slično. Za upoznavanje složenosti prostora, te većih i manjih prostora potiče korištenje LEGO kocaka, kutija, tip-masa za modeliranje, a kasnije se koriste glina, glinamol i slično. Dijete prostor upoznaje i kroz trening orijentacije i kretanja u kojem uči pretraživati vanjski i unutarnji prostor koristeći se zaštitno-informativnim tehnikama, tehnikama pretraživanja, korištenja bijelog štapa itd.

Slika 19. Učenje o prostoru kroz igru, ulazak u kutiju

Slika 20. Učenje o unutarnjem i vanjskom prostoru korištenjem LEGO kocaka

Slika 21. Zatvaranje prostora u glini, rad učenika s oštećenjem vida

13.2. Oblici

Nakon spoznaje prostora Parlov (2015) u radu sa slijepom djecom i mladim prelazi na spoznaju oblika odnosno oblikovanje osnovnih masa koje se kreće od jednostavnijih prema složenijim masama. Djetetu je potrebno pružiti iskustvo oblikovanja i manipulacije taktilnim materijalom kako bi iz toga kasnije mogao oblikovati konkretnu i složeniju figuru u prostoru. Najbolji materijal za upoznavanje masa je glina koja je sama po sebi promjenjivog oblika, te osim što je pogodna za upoznavanje osnovnih masa ima prednosti u poticanju razvoja taktilno-kinestetičke osjetljivosti kod djece oštećena vida. Najprije se uči oblikovati zbijena masa, zatim se ona stanjuje i postaje plošno istanjena masa te ju djeca počinju valjati i uče da može nastati i linijski istanjena masa. Svaka od tih masa može biti udubljena, ispupčena i prošupljena te slijepa i slabovidna djeca u glini priborom za rad s glinom ili prstima u njoj rade udubljenja i ispupčenja. Sve što oblikuju moraju upoznati prije samog oblikovanja – svijest o zbijenoj masi dobivaju taktilnim istraživanjem lopti, kugli koju nakon istraživanja sami oblikuju. Plošnu masu upoznaju taktilnim istraživanjem bilježnica, zida, tepiha, a linijski istanjenu masu dodirivanjem olovke, nogu, prstiju itd. Znanje o osnovnim masama usavršava se povezivanjem osnovnih dijelova u složenije figure iz okoline – primjerice oblikovanje jabuke kao primjera zbijene mase, oblikovanje ljudskih i životinjskih figura od različitih masa. Kod prikazivanja i oblikovanja ljudske i životinjske figure dijete najprije mora upoznati svoje tijelo, dijelove svog tijela, položaje tijela kako bi ih znalo smjestiti na odgovarajuće mjesto pri spajanju osnovnih masa u figuru. U prikazu figura slijepi pokazuju upotrebu osnovnih masa, dok slabovidni koriste više detalja. Upoznavanje vlastitog tijela i prikazivanje vlastitog lika kroz manipulaciju s glinenim materijalom doprinosi razvoju svijesti o sebi osobito kod slijepo djece. Sposobnost da oblikuju složene figure, da oblikuju sami sebe kao i bliske osobe iz okoline koje nisu u mogućnosti vidjeti već taktilno opipati doprinosi osjećaju samopouzdanja i bolje slike o sebi koja je kod osoba oštećena vida, osobito slijepih često narušena. Dijelove i položaje dijelova tijela u radu može im simbolički prenijeti primjerice raširenim rukama koje podsjećaju na krošnju drveća, a o položaju životinja se uči tako da dijete zauzme položaj životinje na podu, legne, čučne, sagne se i slično.

Slika 22. Prikaz osnovnih masi – zbijena, linijski istanjena i plošno istanjena masa (Parlov, 2015, str. 15)

Slika 23. Udubljena, ispupčena i prošupljena masa (Parlov, 2015, str.15)

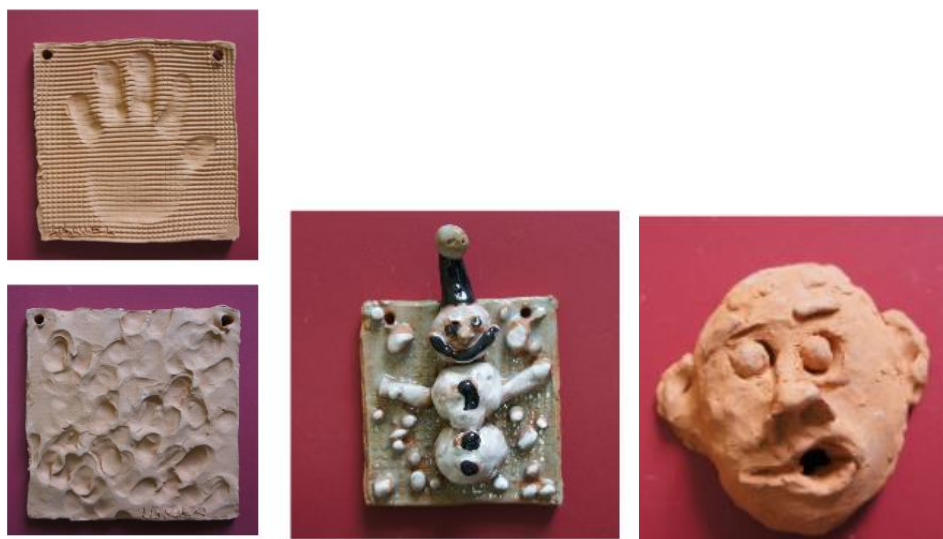

Slika 24. i 25. Cvijet i leopard kao primjeri složenih oblika

13.3. Površine

Pri upoznavanju oblika upozna se i površina koja po svojim svojstvima može biti glatka ili hrapava, tvrda ili meka, suha ili mokra. Spoznaja tekstura površine omogućena je uz pomoć jagodica prstiju koji sadrže veliki broj taktilnih receptora. Prelaskom prstiju preko površina nastaje trenje koje pruža informacije i omogućava detekciju teksture površine (Woodworth, 1959 prema Stančić, 1991). Parlov (2015) smatra da je važno da dijete kroz taktilno

istraživanje nauči prepoznavati površine određenih oblika te ih ispravno imenovati te će tako usvojiti i pojam reljefa. Razvijenost djetetovih taktilnih funkcija poput taktilne diskriminacije, rekognicije, grafestezije i stereognozije važno je za uspješno prepoznavanje površina kao i oblikovanje reljefa koji može biti uleknuti, niski i visoki. Parlov (2015) u svom radu i učenju slijepog djeteta djetetovo stvaralaštvo povezuje sa stvarnim elementima u prirodi pa tako uleknuti reljef povezuje sa koritom rijeka i usvajaju ga utiskivanjem dlana ili drugih predmeta u glinenu podlogu. Dodavanjem gline na ravnu podlogu u daljnjim nastavnim satima stvara se ispupčenje što je niski reljef poput brežuljaka u prirodi. Djeca iz glinene pločice, manipulacijom glinom iz obične plohe izvlače oblik koji ih zanima i koji je tema rada te tako stvaraju niski reljef. U visokom reljefu djeca najčešće oblikuju lica koja se izdižu iz glinene podloge – trodimenzionalno stvaralaštvo. U procesu podučavanja kako bi im lakše približila postepeni prelazak na plohu u nastavi kreće od oblikovanja likovnog dijela u visokom reljefu prema niskom reljefu.

Slika 26., 27. i 28. Prikaz udubljenog, niskog i visokog reljefa

13.4. Boja

Boja je komponenta vezana isključivo uz doživljaj svjetla i značajna je za osobe oštećena vida koje imaju očuvan podražaj na svjetlo. Kod kongenitalno slijepih boja nema značajnu ulogu, dok kod nekih koji su kasnije oslijepili ona i dalje predstavlja estetsku komponentu pojedinih dijelova rada zbog čega inzistiraju da im se pomogne u njezinu korištenju. Slabovidna djeca ovisno o stupnju oštećenja vida različito doživljavaju boje – neki će moći

koristiti sve boje, a nekima će odgovarati samo najjači kontrasti svjetla odnosno akromatske boje poput bijelog nasuprot crnog (najčešće kod djece s akromatopsijom) ili kromatske boje poput žute i plave. Kongenitalno slijepima je spoznaja o bojama nepoznanica i isključivo je teoretska, te ju mogu doživjeti jedino kao likovni materijal na način da ju koriste u slikanju rukama po papiru, da ju nanose u debljim slojevima, da ju grebu nohtima. Dakle, mogu ju doživjeti kroz taktilni doživljaj i dobiti spoznaju da postoji kao likovna tehnika, dok u smislu izražavanja za njih neće imati nikakvo značenje jer nije dio njihovog „nevizualnog“ svijeta. Parlov (2015) u radu djecu i mlade upoznaje s pojmom boja ulaskom u crnu kutiju kako bi kod njih osvijestila postojanje boje kao fenomena svjetla i da ona ne postoji u mraku, već postoji kad se pojavi podražaj svjetla. One najmlađe stavlja u doticaj s bojama zbog prvog iskustva, a kasnije ih funkcionalno koriste – miješaju i uče kako nastaje koja boja. U svrhu taktilnog doživljaja najpogodnija za korištenje je tempera zbog svoje gustoće (Parlov, 2015). Često se u svrhu izrade taktilnih slika koristi kombinacija kaše i kolorita koja se može osjetiti jagodicama prstiju.

slijepo dijete ne koristi boje

dijete s akromatopsijom koristi akromatske boje

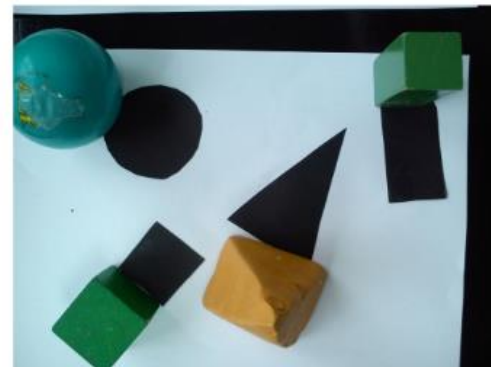
dijete koje vidi boje koristi sve boje

Slika 29. Prikaz boje u radovima kod djece s različitim stupnjem oštećenja vida

13.5. Plohe

Nakon što djeca oštećena vida usvoje osnovne tehnike trodimenzionalnog stvaralaštva idući korak u radu prema Parlov (2015) jest prelazak na dvodimenzionalni prikaz prostora. Preduvjet za prelazak na rad na plohi jest poznavanje izgleda oblika u prostoru odnosno njihove trodimenzionalne reprezentacije. „Znači, učeniku ponudimo kocku, a potom ga upoznamo s

kvadratom tj. likom koji tu kocku prikazuje u prostoru papira“ (Parlov, 2015). Od geometrijskih oblika kreće se s jednostavnijim krugom i kvadratom, a zatim dobivaju kocku i kvadar te se postepeno uče i složeniji uglati i obli geometrijski likovi. Kako ih se ne bi zakidalo nude im se materijali koje koriste i videća djeca poput, debljeg papira i kartona kojima slijepi i slabovidni istražuju lik na plohi i samostalno grade likove. Kao što tijela postoje u prostoru, tako i sjene tih tijela - dvodimenzionalni likovi postoje na papiru odnosno plohi te je to put koji ih vodi početku stvaralaštva točkom i crtom. Kako bi se slijepi učenik naučio snalaziti na dvodimenzionalnoj podlozi provode se vježbe slaganja geometrijskih oblika jednih pored drugih, jedni nasuprot drugih, jedni iznad drugih i slično.

od oblika do lika

Slika 30. Tijela u prostoru i njihove sjene (Parlov, 2015, str. 23)

slijepo dijete

<5% vida

dijete koje vidi

dijete s
akromatopsijom

Slika 31. Prikaz boje na plohi kod djece s različitim stupnjem oštećenja vida

Slika 32. Geometrijski oblici i njihovi likovi

Slika 33. Prikaz lica u papirnoj kaši učenika s oštećenjem vida

Slika 34. Likovi u paper-mashe tehnici kako bi bili taktilni

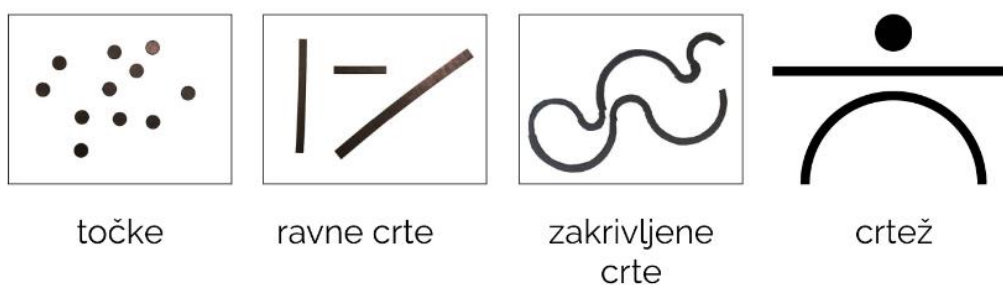
13.6. Točka i crta

Crtež kod djece bez oštećenja vida predstavlja početni način likovnog izražavanja, no za slijepu i slabovidnu djecu ovo je najizazovniji način likovnog izražavanja do kojeg se dolazi postepeno. Kod videće djece zbog vizualnog iskustva potreba za crtanjem javlja se u najranijoj dobi, a kod populacije djece oštećena vida do njega se dolazi posebnim i prilagođenim metodama rada budući da nemaju vizualno iskustvo (Parlov, 2015). Grgurić i Jakubin (1996) i Škrbina (2013) navode kako razvoj likovnog izričaja kod djece počinje već u prvoj godini pokretima šaranja i črčkanja u kojima djeca zbog urođene potrebe i vizualnog iskustva spontano uzimaju olovku i njome na papiru kreiraju što ih uzbuđuje i zanima. To doprinosi razvoju grafomotorike i predstavlja predvještinu za učenje pisanja. Slabovidna, a osobito slijepa djeca unatoč urođenoj sposobnosti likovnog stvaralaštva nemaju vizualno iskustvo koje će ih spontano potaknuti da prime olovku i započnu fazu šaranja kojom će razviti grafomotoriku i preduvjet za opismenjavanje. Njih na to treba ciljano potaknuti, a često ih se na to potiče tek u fazi pripreme za polazak u školu kada upoznaju Braillevo pismo. Braillevo pismo, pismo slijepih sastoji se od sustava reljefnih ispupčenih šestotočki koje se iščitavaju dodirrom jagodica prstiju i pokretima prstiju i ruku. Tek se tad oni upoznaju s osnovnim likovnim elementom, točkom. Prepoznavanje kombinacije točkica predstavlja preduvjet za usvajanje čitanja i pisanja Braillevog pisma, ali ne i za crtanje. Prethodno usvajanje prostornih odnosa i oblika, manipulacija s glinenim materijalom u razvoju likovnog izričaja doprinosi razvoju taktilno-kinestetičke percepcije, manualne spretnosti i taktilnih funkcija kod slijepa i slabovidne djece. Također, navedena prethodna iskustva doprinose i razvoju fine motorike kroz manipulaciju sitnim i različito oblikovanim komadićima gline što je iznimno bitna priprema za početak opismenjavanja na Braillevom pismu. Glina može poslužiti i za usvajanje pojma šestotočke.

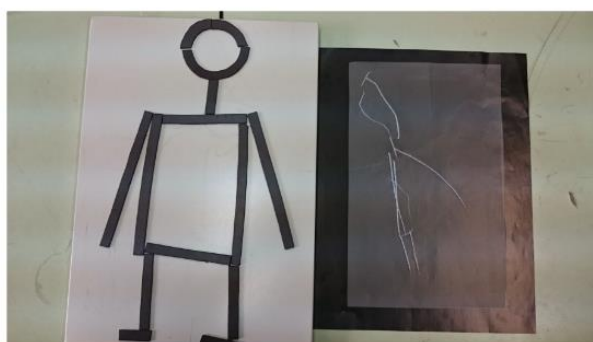
Upoznavanjem pojma točke i slaganjem kombinacije točaka u prostoru papira (raspršene, skupljene) u smjerovima gore-dolje, lijevo-desno, slaganjem točaka jednu na drugu usvaja se pojam crte – niz točaka daje crtu. Istraživanjem smjerova, različitih duljina i širina ravnih i zakrivljenih crta djeteta dobiva dovoljno iskustva da počinje stvarati crtež. On nastaje kao rezultat kretanja ruke po papiru.

Jedan od načina kreiranja crteža kod slijepa i slabovidne djece jest povlačenjem oštre metalne olovke po voštanoj tabli ili povlačenjem šila koji ostavlja ispupčeni trag po pozitivnoj foliji (Jablan, 2007 , str. 157; Parlov, 2015). Ovo su načini na koji bi se djecu s oštećenjem vida od rane dobi moglo potaknuti na proces šaranja, no rijetko se koristi jer voštana folija ne pruža

mogućnost stvaranja trajnih crteža, prisutna je sporost pri ispravljanju pogrešaka, neadekvatna je i nepraktična za prijenos (Jablan,2007). Pozitivna folija pruža mogućnost stvaranja trajnih crteža, laka je za prijenos te omogućava napredovanje u crtanju djece, no kao i voštana folija i pozitivna folija zahtijeva napor i stiskanje šila kako bi se ostavio deblji trag i napravio pokret šaranja (Jablan, 2007). Ova metoda primjerenija je za odrasliju djecu, zbog bolje razvijene grafomotorike i veće manualne spretnosti nego kod mlađe djece. Za kreiranje crteža umjesto izrezivanja debljeg papira, profesorica Parlov osmislila je suvremenu metodu korištenja magnetne točke i crte na metalnoj ploči. Kreće se od jednostavnih i djetetu poznatih motiva lopte, čovjeka, lica na razini znaka uz pomoć crta, krugova kojima se može nacrtati i oblik, ali i prikazati površina tog oblika. U crtežima izostaje perspektiva koja se razvija kod videće djece, a slijepa i slabovidna djeca na temelju svog taktilnog istraživanja predmeta stvaraju crtež – onako kako ga taktilno doživi tako će ga i prikazati u kombinaciji crta u crtežu.

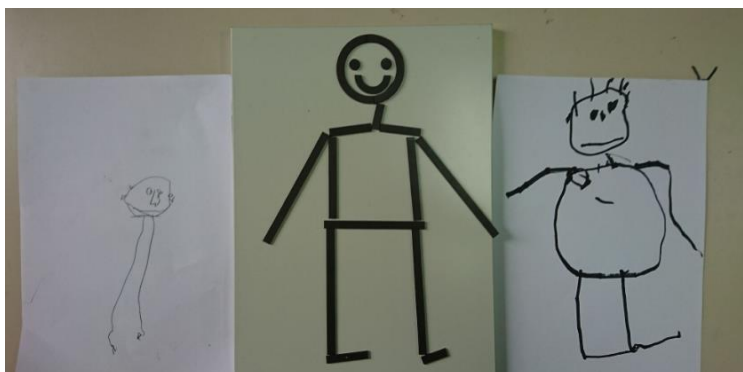
Slika 35. Materijali magnetne ploče „TOČKA-CRТА-CRTEŽ“

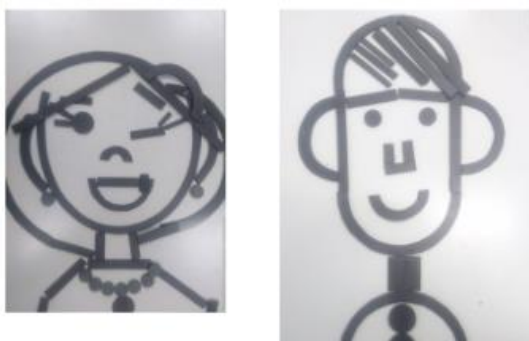
crtež gotovim elementima   pozitivna folija

Slika 36. Crtež gotovim elementima lijevo i crtež na pozitivnoj foliji desno

Slika 37. Prikaz rada slijepog dječaka s lijeva na desno: lijevo crtanje samo olovkom, nakon toga je uslijedilo slaganje lika od točki, ravnih i zakrivljenih crti. Rad s desna prikazuje crtež tušem na papiru nakon par puta slaganja lika svog tijela od točaka i crtica.

Slika 38. Prikaz autoportreta od točkica, ravnih i zakrivljenih crtica

crteži djevojke koja je od rođenja slijepa

Slika 39. Prikazi crteža u paper mashe tehnci djevojke koja je slijepa od rođenja

14. Zaključak

Ovim radom prikazana je teorijska osnova o procesu likovnosti kod djece i mladih s oštećenjem vida. Predstavljene su karakteristike vizualnog funkcioniranja osoba s oštećenjem vida, način njihovog percipiranja i svojstven način doživljavanja okoline bez prisustva vida kako bi se dalje moglo razumjeti njihovo sudjelovanje u procesu likovnosti. Također, prezentirane su dosadašnje spoznaje o razvoju likovnosti, etape razvoja likovnosti, opći odgojno-obrazovni ciljevi u likovnom pristupu kod djece bez oštećenja vida te kod slijepa i slabovidne djece. Likovnost je proces urođen svakoj osobi pa se tako javlja i kod osoba s oštećenjem vida. One će svoj likovni izraz razvijati od najranije dobi, prolaziti će kroz iste etape razvoja likovnosti ukoliko ih se na adekvatan način upozna sa procesom likovnosti.

Istaknuta je važnost gline kao korisnog likovnog medija u likovnom radu sa djecom s oštećenjem vida te prednosti i ciljevi koji se mogu ostvariti uz pomoć navedenog medija. Svojim svojstvom promjene stanja pod utjecajem dodira pogodna je za razvoj taktilnih funkcija, manualne spretnosti i taktilne osjetljivosti kod slijepa i slabovidne populacije, doprinosi boljoj percepciji okoline, osvještavanju vlastitog tijela kroz proces oblikovanja svog tijela u glini te kognitivnom i emocionalnom razvoju. Prednosti gline u likovnom radu sa slijepom i slabovidnom djecom i mladima dokazane su i u istraživačkom dijelu rada.

Istraživački dio rada obuhvaća kvalitativno istraživanje na temu doživljaja likovnosti provedeno u Centru za odgoj i obrazovanje „Vinko Bek“ unutar fokus grupa sa djecom i mladima s oštećenjem vida i prikaz rada profesorice Tanje Parlov. Istraživačka pitanja bila su usmjerena na doživljaj likovnog procesa, subjektivni dojam likovnih tehnika koje se koriste u sklopu likovnih radionica, razlike u likovnom procesu u neprilagođenom školskom sustavu i prilagođenom okruženju. Rezultati su potvrdili teorijsku osnovnu u kojoj se navodi kako glina ima veliku ulogu u likovnom izražavanju slijepih i slabovidnih na više razvojnih područja u životu odnosno pokazalo se kako učenici cijene i vole rad s glinom više nego bilo koju drugu likovnu tehniku. Glina pruža osjećaj opuštenosti i ugone zbog mogućnosti modeliranja, doprinosi osvještavanju likovnih sposobnosti učenika jer iz gline modeliraju različite skulpture – svog tijela, svoje obitelji, životinja i slično. Sam proces likovnog stvaralaštva u kojem im je prilagođen pristup i tehnike dovodi do većeg samopouzdanja u vlastite likovne sposobnosti jer su sva djela isključivo njihov samostalan rad. Upravo to prikazano je i u radu profesorice Tanje Parlov koja glinu često koristi u svom likovnom poučavanju i uz pomoć gline slijepo i

slabovidno dijete vodi kroz etape razvoja likovnosti – od upoznavanja prostora ulaskom u kutiju preko upoznavanja površina, masa i oblika do upoznavanja točke i crte na magnetnoj ploči.

Također, rezultati istraživanja i prikaz rada profesorice Parlov su pokazali načine prilagodbe nastave likovne kulture i pristupa nastavnika likovne kulture populaciji slijepih i slabovidnih koji bi se mogli provesti u redovnim školama. Neznanje nastavnika redovnih škola o mogućim prilagodbama uzrok su i neprilagođene nastave, nesudjelovanja djece s oštećenjem vida u nastavi likovne kulture, poklanjanja ocjena, a time i osjećaja manje vrijednosti djeteta jer ne kreira rad vlastitim rukama. Sve navedeno dovodi i do stavova opće populacije o tome kako slijepi i slabovidni ne mogu sudjelovati u procesu likovnosti. Stoga je potrebno educirati nastavnike, buduće i sadašnje stručnjake o oštećenju vida, načinu funkcioniranja osobe s oštećenjem vida kao i tehnikama i metodama rada u području likovnog stvaralaštva kojima se dijete može likovno izražavati.

15. Literatura

1. Arnheim, R. (1990). Perceptual aspects of art for the blind. *Journal of Aesthetic Education*, 24(3), 57-65.
2. Axel, E.S, i Levent, N. S. (Eds.). (2003). *Art beyond sight: A resource guide to art, creativity, and visual impairment*. American Foundation for the Blind.
3. Biel, L., i Peske, N. K. (2007). *Senzorna integracija iz dana u dan: obiteljski priručnik za pomoć djeci s teškoćama senzorne integracije*. (str. 44-47) Ostvarenje.
4. Blažević, D. (2018). *Prilagodba razredne nastave likovne kulture slijepim učenicima*. Diplomski rad. Osijek: Sveučilište Josipa Juraja Strossmayera u Osijeku. Preuzeto s: <https://www.bib.irb.hr/948469> (25.2.2023.)
5. Cratty, B. J., i Sams, T. A. (1968). The body-image of blind children (str. 35-48) < <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED035153.pdf> >. Pristupljeno 2. siječnja 2023.
6. Fajdetić, A., i Nenadić, K. (2012). *Prilagodba nastavnih sredstava slijepim i slabovidnim učenicima*. Hrvatski savez slijepih.
7. Fajrie, N., Rohidi, T. R., Syakir, M., Syarif, I., i Priyatmojo, A. S. (2020). A study of visual impairment in the art creation process using clay. *International Journal of Innovation, Creativity and Change*, 11(10), 199-218.
8. Freund, C. (1969). Teaching art to the blind child integrated with sighted children. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 63(7), 205-210.
9. Grgurić, N., & Jakubin, M. (1996). *Vizualno-likovni odgoj i obrazovanje: metodički priručnik* (str.21-76). Zagreb: Educa.
10. Groth, C., Mäkelä, M., i Seitamaa-Hakkarainen, P. (2013). Making sense. What can we learn from experts of tactile knowledge?. *FORMakademisk*, 6(2).
11. Hansen, S. (2018). Clay: Qualities, Benefits, and Therapeutic Applications A Literature Review.
12. Haupt, C. (1964). Improving blind children's perceptions. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 58(6), 172-173.
13. Herrmann, U. (1995). A Trojan horse of clay: Art therapy in a residential school for the blind. *The Arts in Psychotherapy*, 22(3), 229-234.
14. Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2022). Dan Hrvatskog saveza slijepih osoba. Preuzeto s: <https://www.hzjz.hr/sluzba-javno-zdravstvo/dan-hrvatskog-savezaslijepih-osoba/> (15.12.2022.)

15. Iličić, L. (2016). *Korištenje Brailleovog pisma osoba oštećenog vida*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu. Preuzeto s:
<https://repozitorij.erf.unizg.hr/islandora/object/erf%3A136> (10.12.2022.)
16. Ivanović, N., Barun, I., i Jovanović, N. (2014). Art terapija–teorijske postavke, razvoj i klinička primjena. *Socijalna psihijatrija*, 42(3), 190-198.
17. Jablan, B. (2007) *Motorne i taktilne funkcije kod slepe dece* (str. 157-161). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
18. Jablan, B. (2010). *Čitanje i pisanje Brajevog pisma* (Vol. 206, p. 1). Univerzitet u Beogradu-Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
19. Janković Shentser, M. (2020). Sensormotor Art Therapy: Clay Neurologic Connections and Psychotherapeutic Effects. *Socijalne teme: Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti*, 1(7), 39-63.
20. Janković Shentser, M. (2020). Senzomotorička art terapija: Glina. Neurološke veze i psihoterapijski učinci. *Socijalne teme: Časopis za pitanja socijalnog rada i srodnih znanosti*, 1(7), 39-63.
21. Judaš M. i Kostović I. (1997) *Temelji neuroznanosti* (str.232.) Zagreb: MD.
22. Karcioglu, Z. A. (2007). Did Edgar Degas have an inherited retinal degeneration?. *Ophthalmic genetics*, 28(2), 51-55.
23. Martiniello, N., i Wittich, W. (2022). The association between tactile, motor and cognitive capacities and braille reading performance: a scoping review of primary evidence to advance research on braille and aging. *Disability and Rehabilitation*, 44(11), 2515-2536.
24. Narodne novine (2001). Zakon o Hrvatskom registru o osobama s invaliditetom (NN 64/2001). Preuzeto s:
https://narodnenovine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2001_07_64_1049.html (10.12.2022.)
25. Narodne novine (2015). Pravilnik o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju (NN 24/2015). Preuzeto s:
https://narodnenovine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_03_24_510.html (10.12.2022.)
26. Parlov, T. (2015). Upute za rad s učenicima s oštećenjem vida na području likovnog stvaralaštva. Zagreb: Centar" Vinko Bek".
27. Pivac D. i Šušak D. (2021). *Crteži u glini slijepe učenice nastali na temelju doživljaja slikarskih djela* (Izvorni znanstveni rad, Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu).
28. Pivac, D., Runjić, T., i Bilić Prčić, A. (2017). Likovni umjetnički doživljaj slijepe osobe. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 53(Supplement), 127-140.

29. Shih, C. M., i Chao, H. Y. (2010). Ink and wash painting for children with visual impairment. *British Journal of Visual Impairment*, 28(2), 157-163.
30. Sholt, M., i Gavron, T. (2006). Therapeutic qualities of clay-work in art therapy and psychotherapy: A review. *Art Therapy*, 23(2), 66-72.
31. Skoko, B., i Benković, V. (2009). Znanstvena metoda fokus grupa–mogućnosti i načini primjene. *Politička misao: časopis za politologiju*, 46(3), 217-236.
32. Stančić, V. (1991) *Oštećenje vida- biopsihosocijalni aspekti* (str.52-53). Zagreb: Školska knjiga.
33. Škrbina, D. (2013). *Art terapija i kreativnost* (str.78-85). Zagreb: Veble Commerce.
34. Šušak, D. (2015). *Doživljaj likovnog umjetničkog djela kao poticaj za likovno izražavanje osoba s oštećenjem vida*. Diplomski rad. Split: Sveučilište u Splitu. Preuzeto s: <https://repozitorij.umass.unist.hr/islandora/object/umas:11> (25.2.2023.)
35. World Health Organization (2022). Blindness and vision impairment. Preuzeto s: <http://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/blindness-and-visual-impairment> (15.12.2022.)
36. Zovko, T. (2018). *Izazovi u poučavanju Braillevog pisma*. Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu. Preuzeto s: <https://repozitorij.erf.unizg.hr/islandora/object/erf:385/datastream/PDF/view> (10.12.2022.)

16. Prilozi

Prilog 1. Suglasnost za školu i roditelje za potrebe provođenja istraživanja

OBAVIJEST RODITELJIMA

U Zagrebu, ožujak 2023.

Poštovani roditelji,

Želimo Vas obavijestiti će se u okviru likovnih radionica koje vodi profesorice likovne umjetnosti Tanje Parlov provesti razgovor/intervju sa vašim djetetom koji je dio istraživanja u okviru izrade diplomskog rada studentice Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Magdalene Žirović. Mentor u izradi ovog diplomskog rada je doc.dr.sc. Damir Miholić, a komentor prof.dr.sc. Tina Runjić, nastavnici Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Cilj je ovog istraživanja ispitati doživljaj likovnosti kod djece i mladih sa oštećenjem vida učinkovitost, odnosno efekte koje likovno izražavanje ima na neke kognitivne, emocionalne i socijalne aspekte života učenika. Razgovor/intervju s učenicima proveo bi se u manjim grupama i bio bi zvučno snimana diktafonom.

Sva imena učenika, kao i drugi podaci i materijali koji će biti dobiveni ovim istraživanjem biti će strogo zaštićeni, a samo istraživanje biti će provedeno u skladu s etičkim kodeksom struke i znanstvenog istraživanja.

Vaše je dijete od izuzetne važnosti za provođenje ovoga istraživanja, te Vas molimo da Vašim potpisom Suglasnosti o sudjelovanju Vašeg djeteta doprinesete njegovim ciljevima.

Unaprijed zahvaljujemo,

Mentor:

Doc.dr. sc. Damir Miholić, v.r.
Edukacijsko – rehabilitacijski
fakultet Odsjek za motoričke
poremećaje, kronične bolesti i art-
terapije

SUGLASNOST RODITELJA

Ja _____ roditelj _____
(ime i prezime roditelja) (ime i prezime djeteta)

dajem suglasnost za sudjelovanje moga djeteta u istraživanju u okviru izrade diplomskog rada studentice Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Magdalene Žirović, a na temu doživljaja likovnosti kod djece i mladih sa oštećenjem vida.

Sudjelovanje u istraživanju podrazumijeva sve ono što je istaknuto u Obavijesti roditeljima, a u skladu s ostvarivanjem ciljeva navedenog istraživanja.

Potpis roditelja:

_____

U Zagrebu, _____